

Bermúdezova teorija rudimentarne samosvijesti

Božić, Aleksandar

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:560098>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-09**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka
Odsjek za filozofiju

Bermúdezova teorija rudimentarne samosvijesti

(diplomski rad)

Mentor: prof. dr. sc. Nenad Smokrović

Student: Aleksandar Božić

Studijska grupa: Filozofija i pedagogija

Rijeka, srpanj 2020.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Razotkrivanje paradoksa samosvijesti	4
3. Opravdanje postojanja nepojmovnog mentalnog sadržaja	12
4. Izvori nepojmovnog mentalnog sadržaja	27
5. Od rudimentarne prema potpunoj samosvijesti	41
6. Rješenje paradoksa samosvijesti	68
7. Zaključak	77
8. Literatura	79

1. Uvod

Polazeći iz perspektive filozofskog naturalizma uz korištenje empirijske evidencije znanosti i metode zaključka na najbolje i najštedljivije / najjednostavnije (most parsimonious) objašnjenje Bermúdez želi istražiti logički i ontogenetski rudimentarnije oblike samosvijesti od onih pojmovnih i jezičnih oblika zato što je uočio da uobičajeno shvaćanje odnosa jezične autoreferencije i samosvjesne misli dovodi do onog što imenuje *paradoksom samosvijesti* koji se ispostavlja nerješivim ako se pretpostavi da su jedini oblici samosvijesti pojmovni i jezični, a koji je moguće riješiti prepoznavanjem postojanja nepojmovnih i nejezičnih rudimentarnih oblika samosvijesti. Bermúdez želi napasti uobičajeno shvaćanje samosvijesti prema kojem je samosvijest nužno vezana uz sposobnost jezične autoreferencije korištenjem osobne zamjenice „ja“ iz čega proizlazi da bića koja ne raspolažu tom jezičnom sposobnošću nisu samosvjesna.

2. Razotkrivanje paradoksa samosvijesti

Samosvijest uobičajeno shvaćamo kao skup kognitivnih stanja kao što su autobiografska i druga znanja o sebi, moralno samoprosuđivanje, planiranje u skladu sa svojim ciljevima, preispitivanje sebe pa i filozofiranje o sebi. Kad kažemo da je neko biće samosvjesno time podrazumijevamo da se ono nalazi u takvim stanjima uma. Može nam se učiniti da sva samosvjesna stanja pretpostavljaju neku jedinstvenu sposobnost, sposobnost mislitelja da misli o sebi. Velik broj misli o sebi uključuje pojmove i opise koji su uključeni i u naše misli o drugim predmetima i drugim ljudima (mogu misliti za sebe da sam trodimenzionalan predmet kao što mogu misliti za ovu tipkovnicu preda mnom da je trodimenzionalan predmet; mogu misliti za sebe da sam moralan, mogu misliti za tebe da si moralan, itd.) Međutim, naše misli o sebi uključuju i sposobnost koja nije dostupna u mislima o drugim ljudima i predmetima, a to je sposobnost da pojmove i opise primjenjujemo upravo na sebe, odnosno to je sposobnost mišljenja „ja- misli“.

„Ja- misao“ uključuje autoreferenciju odnosno možemo misliti „ja- misao“ samo misleći o sebi. Međutim, možemo misliti misli kojima referiramo na sebe, a koje nisu „ja- misli“, kao u situaciji kad mislimo nešto o nekome, a pri tome ne znamo da mislimo o sebi. Bermudez navodi primjer u kojem misli da sljedeća osoba koja će dobiti kaznu za parkiranje na lokaciji X zaslužuje sve što je ide, a pri tome ne zna da je on sam ta sljedeća osoba koja će dobiti kaznu. To nas navodi da zaključimo kako „ja- misli“ uključuju karakterističan oblik autoreferencije čiji je prirodni jezični izraz osobna zamjenica „ja“ jer „(...) netko ne može koristiti osobnu zamjenicu prvog lica, a da ne zna da misli na sebe.“¹

Ako je propozicijski sadržaj misli dan surečenicom iza veznika „da“ u izricanju propozicijskog stava onda su „ja- misli“ sve i samo one misli čiji „(...) propozicijski sadržaji konstitutivno uključuju osobnu zamjenicu prvog lica.“²

---

¹ Bermúdez, J. L. (1998). *The Paradox of Self-Consciousness*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, str. 3

² isto, str. 3.

Međutim, sadržaji misli mogu se odrediti izravno i neizravno. Izravno određenje sadržaja prisutno je u primjeru:

"(1) J. L. B.³ vjeruje u sud koji bi prirodno izrazio rekavši „Ja ću biti sljedeća osoba koja će dobiti parkirnu kaznu u centralnom Cambridgeu.“⁴

Za razliku od izravnog određenja sadržaja koje se iskazuje upravnim govorom, neizravno određenje se iskazuje neupravnim govorom:

„(2) J. L. B. vjeruje da će on biti sljedeća osoba koja će dobiti parkirnu kaznu u centralnom Cambridgeu.“⁵

Ali sud (2) može se upotrijebiti kao izvještaj vjerovanja koje se izravno određuje ovako:

„(3) J. L. B. vjeruje u sud koji bi prirodno izrazio rekavši „J. L. B. će biti sljedeća osoba koja će dobiti parkirnu kaznu u centralnom Cambridgeu.“⁶

Lako se uočava da sudovi (1) i (3) nisu ekvivalentni jer J. L. B. može imati amneziju i ne znati da je on sam J. L. B. Budući da je sud (2) ispravan neizravan izvještaj sudova (1) i (3), a sud (1) nije ispravan izvještaj predmetnog vjerovanja dok sud (3) jest, problem nastaje zato što je samo sud (1) prava „ja- misao“ (ima sadržaj koji konstitutivno uključuje osobnu zamjenicu prvog lica), a čini se nemogućim „(...) zahvatiti razliku između (1) i (3) na razini neizravnog određenja sadržaja.“⁷

Bermudez predlaže da se ovaj problem riješi Castanedinim korištenjem zamjenice „on“ kao „kvazi indikatora“ (*quasi-indicator*) u neupravnim govoru: „on“ se može koristiti u sudu koji bi osoba imenovana prije surečenice izrazila koristeći osobnu zamjenicu prvog lica. Tada se „on“ treba pisati kao „on*“, a zamjenica on* se u takvoj funkciji može zvati i indirektnom refleksivnom zamjenicom.⁸ Sada imamo:

---

³ José Luis Bermúdez.

⁴ isto, str. 3.

⁵ isto, str. 3.

⁶ isto, str. 3.

⁷ isto, str. 4.

⁸ usp., str. 4.

„(2.1.) J. L. B. vjeruje da će on* biti sljedeća osoba koja će dobiti parkirnu kaznu u centralnom Cambridgeu.“⁹

Definicija „ja- misli“ stoga glasi: „Ja- misao je misao čiji se sadržaj može izravno odrediti samo osobnom zamjenicom prvog lica „ja“ ili neizravno indirektnom reflektivnom zamjenicom „on*“.“¹⁰

Prema tome, ono što sva navedena kognitivna stanja čini modalitetima samosvijesti jest to da sva ona imaju *sadržaje prvog lica* izravno naznačene zamjenicom „ja“ ili neizravno naznačene zamjenicom „on*“. Wittgenstein je uveo razlikovanje dva tipa sadržaja prvog lica: „ja kao objekt“ (ja imam ožiljak, moj ruka je ranjena) i „ja kao subjekt“ (ja pokušavam ustati, ja imam zubobolju). Razlika proizlazi iz toga što je kod prvog tipa sadržaja moguća greška u prepoznavanju osobe, na primjer ako u metežu bitke osjetim bol u ruci, ugledam ranjenu ruku kraj sebe i pomislim da je to moja ruka, a zapravo je ruka mog suborca. Kod drugog tipa sadržaja nije moguća greška u prepoznavanju osobe jer ako imam zubobolju ne mogu ne znati da sam ja taj koji ima zubobolju.¹¹

Mišljenje „ja- misli“ uključuje autoreferenciju posebne vrste, onu imunu na pogrešnu identifikaciju (error through misidentification). Prema Shoemakeru, sadržaji prvog lica u kojima se „ja“ koristi kao subjekt imuni su na pogrešnu identifikaciju u odnosu na osobnu zamjenicu prvog lica: ne mogu misliti „ja- misao“, a da ne znam da mislim o sebi. Ta je imunost vezana za jezik jer „ja- misli“ mogu se u upravnom govoru izražavati samo korištenjem osobne zamjenice prvog lica. Kad kažem „ja“ da referiram na sebe ne mogu biti u zabludi o tome na koga referiram. Osobna zamjenica prvog lica ima „zajamčenu referenciju“: „(...) kad god se osobna zamjenica prvog lica ispravno koristi, referirat će na osobu koja je koristi...“¹² Iz toga slijedi da je ispravno korištenje „ja“ „(...) dovoljno da zajamči da ima referenta i da je

---

⁹ isto, str. 4.

¹⁰ isto, str. 4.

¹¹ usp., str. 4. – 5.

¹² isto, str. 9.

referent onaj koji je koristi.“¹³ Bermudez zato predlaže *deflacijsko objašnjenje samosvijesti* kroz tri teze:

- A) Kad objasnimo što znači imati sposobnost mišljenja „ja- misli“ objasniti ćemo sve što je svojstveno za samosvijest.
- B) Kad objasnimo što znači imati sposobnost mišljenja misli imunih na pogrešnu identifikaciju objasniti ćemo sve što je svojstveno za sposobnost mišljenja „ja- misli“.
- C) Kad objasnimo što znači vladati značenjem osobne zamjenice u prvom licu (na primjer kroz vladanje nekom verzijom pravila reflektivnosti instance¹⁴), objasniti ćemo sve što je svojstveno za sposobnost mišljenja misli koje su imune na pogrešnu identifikaciju.¹⁵

Međutim, autoreferencija u prvom licu ovisi o „ja- mislima“ na način koji dovodi do dva oblika cirkularnosti koji zajedno tvore paradoks samosvijesti. *Eksplanatorna cirkularnost* proizlazi iz toga što zadovoljavajuće objašnjenje vladanja osobnom zamjenicom prvog lica pretpostavlja sposobnost samosvjesnog mišljenja: „Ne mogu referirati na sebe kao na izricatelja dane instance „ja“, a da ne znam da ja namjeravam referirati na sebe – što je znanje koje samo po sebi ima sadržaj prvog lica.“¹⁶ *Cirkularnost sposobnosti* proizlazi iz toga što navedena međuovisnost sposobnosti samosvjesnog mišljenja i jezičnog vladanja osobnom zamjenicom prvog lica ne dozvoljava mogućnost objašnjenja kako se u normalnom tijeku ljudskog razvoja od novorođenčeta do odraslog čovjeka stječe jedna ili druga sposobnost.¹⁷ Odnosno, tako nije moguće zadovoljiti Ograničenje stjecanja: „Ako je dana kognitivna sposobnost psihološki stvarna onda mora postojati objašnjenje kako je moguće da pojedinac u normalnom tijeku ljudskog razvoja stekne tu kognitivnu sposobnost.“¹⁸ Bermudez još i ovako definira cirkularnost sposobnosti (koja dakle

---

¹³ isto, str. 9.

¹⁴ Izvorno: token-reflexive rule. Pravilo kaže da instance „ja“ referiraju na onoga tko ih izriče/proizvodi.

¹⁵ <http://host.uniroma3.it/progetti/kant/field/bermudezsum.htm>

¹⁶ isto

¹⁷ isto

¹⁸ Bermúdez, J. L. (1998). *The Paradox of Self-Consciousness*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, str. 19.

ima implikacije za ontogenezu samosvijesti¹⁹): „Ni samosvjesno mišljenje ni jezično vladanje osobnom zamjenicom prvog lica nije urođeno, a opet svako pretpostavlja ono drugo na način za koji se čini da implicira da se nijedna sposobnost ne može steći ako ona druga nije već na snazi.“²⁰

Paradoks samosvijesti proizlazi iz sljedećih nekompatibilnih sudova:

1. Jedini način da se analizira ono što je svojstveno za samosvijest jest da se analizira sposobnost mišljenja „ja- misli“.
2. Jedini način da se analizira sposobnost mišljenja određenog raspona misli jest da se analizira sposobnost kanonskog jezičnog izraza tih misli (Princip jezika misli).
3. „Ja- misli“ su kanonski izražene osobnom zamjenicom prvog lica.
4. Vladanje osobnom zamjenicom prvog lica zahtijeva sposobnost mišljenja „ja- misli“.
5. Moguće je necirkularno objašnjenje samosvijesti.
6. Vladanje značenjem osobne zamjenice prvog lica zadovoljava Ograničenje stjecanja (na ranije spomenuti paradigmatički način).²¹

Bermudez ističe da se ovih šest sudova ne može tvrditi zajedno, odnosno ni sud (5) ni sud (6) nisu održivi u konjunkciji sa sudovima (1) do (4). Budući da svaki od sudova ima intuitivnu i filozofsku težinu i da je teško na prvi pogled procijeniti koji od njih treba odbaciti da bi se sačuvala dosljednost, oni ovako uzeti zajedno zaista tvore paradoks. Bermudez smatra da je potrebno odbaciti sud (2) odnosno Princip jezika misli i da je to odbacivanje neophodno argumentirati na osnovama nezavisnim od problematike o kojoj je ovdje riječ kako rješenje paradoksa ne bi bilo *ad hoc* i stoga neprihvatljivo. Bermudezov projekt razvijanja teorije rudimentarne samosvijesti odvijat će se dakle kroz zadatak argumentiranja odbacivanja Principa jezika misli i

---

¹⁹ usp., str. 18.

²⁰ <http://host.uniroma3.it/progetti/kant/field/bermudezsum.htm>

²¹ isto, str. 24.

kroz zadatak rješavanja paradoksa samosvijesti nakon što se to odbacivanje uspješno provede.²²

U nacrtu rješenja paradoksa samosvijesti Bermudez prvo razmatra funkcionalističko objašnjenje refleksivne autoreferencije. Ono je tretira kao nemisterioznu pojavu neovisnu o prethodnoj pojmovnoj ili jezičnoj sposobnosti, a opet čini se da je takvo objašnjenje dostatno za utemeljenje objašnjenja vladanja značenjem osobne zamjenice prvog lica čime se možda može izbjeći cirkularnost u srži paradoksa samosvijesti. Ako se pronađu rudimentarniji oblici misli u prvom licu koji ne zahtijevaju jezičnu sposobnost vladanja osobnom zamjenicom prvog lica onda će paradoks samosvijesti biti razriješen. Odnosno, kako bi se izbjegla cirkularnost sposobnosti treba pokazati da postoje sadržaji prvog lica koji ne pretpostavljaju vladanje osobnom zamjenicom prvog lica. Mellor je razvio funkcionalističku teoriju autoreferencije kojom je pokušao objasniti što to za neki entitet znači da ima subjektivna vjerovanja odnosno vjerovanja čiji se sadržaj prirodno izražava rečenicom u prezentu prvog lica jednine. Budući da su prema funkcionalizmu vjerovanja uzročne veze od želja ka djelovanjima i zato što je djelovanje moguće bez jezika i bez svjesnih vjerovanja, moguće je zamisliti vjerovanja nezavisnima od jezika i od svjesnih vjerovanja. Sadržaj vjerovanja može se objasniti izjednačavanjem uvjeta istinitosti s uvjetima korisnosti koji su „(...)oni u kojima djelovanja uzrokovana konjunkcijom tog vjerovanja s pojedinačnom željom rezultiraju zadovoljenjem te želje.“²³ Na primjer, neki gladan organizam koji u nekom trenutku ima želju za hranom ima vjerovanje koje, udruženo s tom željom rezultira time da pojede ono što je pred njim pri čemu je uvjet korisnosti tog vjerovanja to da se hrana nalazi pred njim u tom trenutku. Jezični izraz tog vjerovanja bio bi „Hrana je preda mnom.“, ali to vjerovanje možemo pripisati nejezičnom organizmu jer ga takvim vjerovanjem čini utjecaj na djelovanje, a ne mogućnost jezičnog izražavanja.²⁴

---

²² usp., str. 24. – 25.

²³ usp., str. 29.

²⁴ usp., str. 29.

Potrebno je odbaciti „klasičan pogled“ na sadržaj. Ideja, kao u funkcionalističkoj teoriji autoreferencije, da neki entitet može biti u stanjima nalik vjerovanjima koja imaju sadržaj, a da taj entitet nema jezičnu sposobnost čini se da je u sukobu s uobičajenim shvaćanjem sadržaja koje je iskazano Principom jezika misli (koji sudjeluje u stvaranju paradoksa samosvijesti): „Jedini način da se analizira sposobnost mišljenja određenog niza misli jest da se analizira sposobnost kanonskog jezičnog izraza tih misli.“²⁵ Funkcionalistička teorija samosvijesti implicira odbacivanje navedenog Principa jer ne razmatra kanonski jezični izraz misli nego njihovu funkcionalnu ulogu, prije svega u objašnjenju djelovanja: misli prvog lica najbolje je razumjeti kao vjerovanja prvog lica, a njih je najbolje razumjeti kao vrste funkcija od želja k djelovanjima, stoga razumijevanje njihovog kanonskog jezičnog izraza dolazi na kraju tog procesa. Iako funkcionalistička teorija ne može riješiti paradoks samosvijesti, Bermudez smatra da je odbacivanje Principa jezika misli ispravan korak ka tom cilju.²⁶

Može li biti misli bez jezika? Princip jezika misli tvrdi da se sposobnost mišljenja određenih misli može analizirati jedino kroz sposobnost da se te misli izraze jezikom, ali to ne povlači da ne mogu postojati misli u odsustvu jezika odnosno bez sposobnosti za njihovo jezično izražavanje. Ako se misli i mogu u potpunosti iskazati jezikom to ne znači da uvijek i moraju biti iskazane ili da je nemoguće da neki nejezični entitet ima misli koje ne mogu biti nikako iskazane. U, kako ga naziva, klasičnom pogledu na sadržaj, Bermudez pronalazi dva osnovna principa. Princip pojmovnog zahtjeva (The Conceptual Requirement Principle) kaže: „Niz sadržaja koje je moguće pripisati nekom biću izravno je određen pojmovima koje to biće posjeduje.“²⁷ Princip prioriteta (The Priority Principle) kaže: „Pojmovne sposobnosti konstitutivno su povezane s jezičnim sposobnostima na takav način da pojmovne sposobnosti ne mogu posjedovati nejezična bića.“²⁸ Iz ova dva principa uzeta zajedno slijedi da nejezična bića ne mogu biti u stanjima koja imaju sadržaj. S obzirom na evidenciju o ponašanju životinja i male djece koja upućuje na to da neka

---

²⁵ isto, str. 40.

²⁶ usp., str. 39. – 40.

²⁷ isto, str. 41.

²⁸ isto, str. 42.

nejezična i predjezična bića posjeduju reprezentacijska stanja koja imaju sadržaj, čini se da je klasična teorija sadržaja neodrživa. Bermudez će ponuditi svoju teoriju mogućnosti postojanja nepojmovnih sadržaja, u kojoj će zadržati Princip prioriteta, a odbaciti Princip pojmovnog zahtjeva, što povlači i odbacivanje Principa jezika misli. Princip prioriteta je koristan jer nam na osnovi konstitutivne veze jezika i pojmova omogućava da identificiramo je li u nekom slučaju prisutno pojmovno ili nepojmovno reprezentacijsko stanje.²⁹

Ako bi se pokazalo da neki entitet može imati nepojmovna reprezentacijska stanja onda bi to otvorilo mogućnost da takav entitet ima sadržaje prvog lica, a da ne nema pojam „ja“ odnosno da ne vlada značenjem osobne zamjenice prvog lica. Time bi paradoks samosvijesti bio razriješen. U ranije izloženoj strukturi paradoksa samosvijesti sud koji dovodi do paradoksa jest sud (2) odnosno Princip jezika misli, a on treba biti odbačen ako se ustanovi da postoji način analize misli prvog lica / misli u prvom licu koji ne zahtijeva analizu njihovog kanonskog jezičnog izraza i koji je prije svega kompatibilan s istinitošću sudova (5) i (6). Argumentiranje istinosti suda (4) odnosno tvrdnje da vladanje osobnom zamjenicom prvog lica zahtijeva sposobnost mišljenja „ja“-misli morat će se pozvati na postojanje nepojmovnih misli u prvom licu kako bi se objasnilo što to vladanje zapravo jest i kako bi se zadovoljilo Ograničenje stjecanja.³⁰

Nacrt rješenja paradoksa samosvijesti umnogome ovisi o opravdanosti ideje nepojmovnog sadržaja općenito i o opravdanju postojanja nepojmovnog sadržaja prvog lica.³¹ Rješavanje paradoksa samosvijesti odvijat će se uklapanjem bogate empirijske evidencije psiholoških istraživanja u okvir teorije rudimentarne samosvijesti.³²

---

²⁹ str. 40. – 43.

³⁰ usp., str. 43. – 45.

³¹ usp., str. 45.

³² usp., str. 48.

3. Opravdanje postojanja nepojmovnog mentalnog sadržaja

Bermudez izlaže teoriju sadržaja prema kojoj mogu postojati stanja sa nepojmovnim sadržajima prvog lica, pripisiva entitetu koji misli, ali ne posjeduje pojmove. Ako bi obrana teorije nepojmovnog sadržaja bila uspješna, što podrazumijeva obaranje klasične teorije sadržaja, bile bi poništene obje cirkularnosti u paradoksu samosvijesti i time bi paradoks bio razriješen. Bermudez taj zadatak započinje obrazlaganjem važnosti nepojmovnog sadržaja u objašnjenju punine perceptivnog iskustva. Nasuprot dominantnom stajalištu prema kojem su načini reprezentiranja svijeta određeni pojmovnim sposobnostima pojavila su se shvaćanja prema kojima je reprezentacijska stanja moguće pripisati i nekom biću koje ne barata pojmovima (kojima se određuje sadržaj tih stanja), a glavni poticaj priznavanju takvog, nepojmovnog sadržaja dalo je proučavanje percepcije vođeno idejom da bogatstvo i finoća rezolucije (*grain*) perceptivnog iskustva nisu ograničeni pojmovima percipijenta. Nepojmovne i pojmovne sadržaje razlikuje način na koji reprezentiraju svijet. Perceptivna iskustva mogu reprezentirati svijet iz osnova drugačije od onoga kako ga mogu reprezentirati perceptivna vjerovanja. Bermudez se poziva na Peacockeovu tezu da su sadržaji perceptivnih iskustava analogni što znači da perceptivno iskustvo nije ograničeno onime što zahvaćaju pojmovi (na primjer „žuto“, „okruglo“, „iznad“, „ispred“) nego u finoću rezolucije sadržaja percepcije može ući bilo koja vrijednost dimenzije poput nijanse, oblika, veličine, položaja itd. (na primjer punina sadržaja percepcije Sunca). Ako je priroda perceptivnog iskustva analogna onda bi bilo plauzibilno pretpostaviti da je ona objašnjiva jedino time da sadržaj perceptivnog iskustva nije ograničen pojmovima koje posjeduje percipijent. Pojmovi mogu zahvaćati istaknuta svojstva u iskustvu, ali činjenica mogućnosti mnoštva različitih načina reprezentiranja svijeta koje mogu zahvatiti pojmovi svjedoči o tome da je sadržaj perceptivnog iskustva nepojmovan.³³

Moglo bi se reći da perceptivno iskustvo ima komponentu koja je reprezentacijska, ali koja nije vjerovanje, koja je analogna i koja ima finoću rezolucije kakvu se ne može zahvatiti perceptivnim vjerovanjem. Na osnovi toga moguće je

---

³³ usp., str. 49. – 51.

razliku između komponente perceptivnog iskustva koja je vjerovanje i one koja nije vjerovanje preslikati na razliku pojmovnog i nepojmovnog sadržaja tako da će sadržaj perceptivnog vjerovanja nužno biti ograničen pojmovnim sposobnostima percipijenta dok sadržaj perceptivnog iskustva neće biti time ograničen.

Bermudez ideju nepojmovnog sadržaja želi primijeniti u razrješenju oba oblika cirkularnosti koji čine paradoks samosvijesti. Adekvatno objašnjenje posjedovanja nekog pojma (vjerojatno iz skupa osnovnih pojmova) zahtijevat će određenje kako posjedovatelj pojma odgovara na iskustva odgovarajućeg sadržaja, a ako je taj sadržaj pojmovan, javlja se opasnost cirkularnosti. Ona se može izbjeći tako da se uvjeti posjedovanja pojma odrede odgovarajućim odzivima na iskustvo, na primjer primjenom pojma na odgovarajući nepojmovni sadržaj iskustva. Na primjer, objašnjenje vladanja pojmom boje pozivat će se na perceptivno iskustvo te boje u kojem se pojam primjenjuje. Međutim, da bi se izbjegla cirkularnost u kojem bi sadržaj iskustva boje zahtijevao vladanje pojmom boje koji nastojimo objasniti, bit ćemo ponukani tvrditi da je sadržaj tog iskustva nepojmovan odnosno da se objašnjenje vladanja pojmom neke boje poziva na osjetljivost dotičnog subjekta na iskustva s nepojmovnim sadržajem te boje.³⁴

Peacocke koristi ideju nepojmovnog sadržaja u određivanju *uvjeta posjedovanja* nekog pojma pri čemu se to određivanje sastoji iz dva dijela: prvi je ograničenje da se subjekt nalazi u stanju s odgovarajućim nepojmovnim sadržajem (zbog izbjegavanja cirkularnosti objašnjenja) i da je voljan u tom stanju primijeniti pojam, a drugi je ograničenje da je subjekt sposoban za generaliziranu primjenu pojmova. Ako su oba uvjeta zadovoljena, onda subjekt vlada pojmom. Drugo objašnjenje vladanja pojmom koje se poziva na nepojmovni sadržaj, a kakvo izlaže Cussins moglo bi se nazvati *razvojnim objašnjenjem* jer objašnjava kako se iz početnog stanja s nepojmovnim sadržajem kroz razvojni proces tijekom vremena stječe sposobnost pojmovnog mišljenja, što ima implikacije kako za ontogenezu (u razvojnoj psihologiji) tako i za filogenezu (u evolucijskoj biologiji) te sposobnosti. Ova se dva tipa objašnjenja preslikavaju na dva oblika cirkularnosti u paradoksu

---

³⁴ usp., str. 58. – 59.

samosvijesti, objašnjenje *uvjetima posjedovanja* na eksplanatornu cirkularnost (u objašnjenju vladanja osobnom zamjenicom prvog lica), a *razvojno objašnjenje* na cirkularnost sposobnosti (u objašnjenju kako se vladanje osobnom zamjenicom prvog lica javlja u normalnom tijeku ljudskog razvoja).³⁵

Princip autonomije kaže: „Moguće je da se biće nalazi u stanjima s nepojmovnim sadržajem čak i ako to biće uopće ne posjeduje pojmove.“³⁶ Ako je točan Princip prioriteta (koji kaže da pojmove ne može posjedovati nejezično biće) i ako je točan Princip autonomije, onda proizlazi da je moguće da nejezično biće ima stanja s nepojmovnim sadržajem. Odbacivanje Principa autonomije ukinulo bi mogućnost ontogenetskog objašnjenja kako se ljudsko novorođenče koje ima stanja sa isključivo nepojmovnim sadržajem može razviti u odraslog čovjeka koji ima potpunu sposobnost pojmovnog mišljenja, a ukinulo bi i mogućnost filogenetskog objašnjenja u kojem se pojmovno mišljenje evolucijski javlja puno kasnije od nepojmovnog sadržaja koji opravdano pripisujemo nejezičnim organizmima čije ponašanje zahtijeva barem rudimentarno intencionalno objašnjenje (kao na primjer u slučaju nekih ponašanja evolucijski nam udaljenih štakora).³⁷

Eksperimenti s dojenčadi ukazuju na to da ona ne percipiraju svijet kao nediferenciran kaos osjeta već da imaju sposobnost da polje vizualnih podražaja raščlanjuju u „(...) prostorno protegnute i omeđene pojedinačnosti koje se ponašaju prema određenim osnovnim principima fizičkog rasuđivanja.“³⁸ Eksperimentalni rad Elizabeth Spelke iznjedrio je razlikovanje četiri takva principa kojima se upravlja jedinstvo percipiranih pojedinačnosti. U skladu s *principom kohezije* dojenčad doživljava da nepokretne površine koje se dodiruju pripadaju jednoj pojedinačnosti čak i ako su te površine različite teksture, boje ili oblika pa tako dojenčad pokazuje iznenađenje kad eksperimentator razmakne te površine odnosno rastavi tako složenu percipiranu pojedinačnost. Prema istom principu dojenčad će nepokretan predmet koji ima zastrtu sredinu doživjeti kao dvije pojedinačnosti zato jer se površine/dijelovi ne dodiruju. No, u skladu s *principom dodira* prema kojem se

---

³⁵ usp., str. 59. – 60.

³⁶ usp., str. 61

³⁷ usp, str. 61. – 62.

³⁸ usp, str. 63.

zajedno mogu kretati samo površine koje su u dodiru, dojenčad će predmet zastrte sredine doživjeti kao jednu pojedinačnost ako je taj predmet u pokretu i to neovisno o pravcu kretanja. Uzeti zajedno, princip kohezije i princip dodira sugeriraju da ako se površine kreću zajedno onda moraju (nekako) biti u dodiru i prema tome pripadati jednoj pojedinačnosti.³⁹

Eksperimenti sa skrivenim predmetima i njihovim kretanjem pokazali su da dojenčad raščlanjuje vidno polje i u skladu s ograničenjima stalnosti (continuity) i čvrstoće/neprobojnosti (solidity). Bermudez navodi eksperimente koje je provela Baillargeon u kojima je dojenčad stara četiri i pol mjeseca pokazala veći interes (koji ukazuje na iznenađenost) kad je pokretna ploha prošla kroz mjesto na kojem je dojenčad očekivala da se nalazi predmet (ploha je dakle prividno prošla kroz predmet) čime je dojenčad pokazala osjetljivost na princip čvrstoće/neprobojnosti predmeta (samo jedan predmet može zauzimati jedno određeno mjesto u jednom određenom trenutku).⁴⁰

Ako dojenačke sposobnosti raščlanjivanja vidnog polja na kakve ukazuje eksperimentalna evidencija upućuju na to da sadržaj perceptivnog iskustva dojenčadi čine ustaljene, omeđene i trajne pojedinačnosti koje se ponašaju na ustaljen način, znači li to da dojenčad posjeduje pojam predmeta ili se perceptivno iskustvo dojenčadi može tumačiti na razini posjedovanja nepojmovnog sadržaja? Odbacivanje Principa autonomije povlači obavezu da se dojenčadi pripiše barem rudimentarna sposobnost pojmovnog mišljenja kojom bi dojenčad barem rudimentarno zahvaćala predmetnost svijeta. Posjedovanje pojma povezano je sa shvaćanjem uloge pojma u zaključivanju. Ponašanje dojenčeta koje pokazuje osjetljivost na princip neprobojnosti predmeta može se tumačiti kao da dojenče zaključuje od pojma predmeta (čija suština je neprobojnost) kojim zahvaća neki x na to da ništa neće proći kroz x pa onda pokazuje iznenađenje kad ploha (prividno) prođe kroz x. Međutim, ako je točan Princip prioriteta onda se ni rudimentarna

---

³⁹ usp., 62. – 64.

⁴⁰ usp., 64. – 65.

sposobnost pojmovnog mišljenja ne može pripisati nejezičnim ili predjezičnim organizmima, prema tome ni predjezičnoj dojenčadi u navedenim eksperimentima.⁴¹

Bermudez argumentira da se u pozadini dojenačke iznenađenosti (prividnim) narušavanjem principa neprobojnosti predmeta ne mora nalaziti proces zaključivanja na osnovi pojma predmeta. Sposobnost dojenčadi da raščlanjuje vidno polje na omeđene odsječke koji se u određenoj mjeri podudaraju s predmetima ne mora značiti da ona to čini suđenjem na osnovi kriterija za identificiranje nečega kao predmeta. Takva bi se sposobnost mogla u potpunosti objasniti na razini obrade vizualnih podražaja, pa bi se prikladno objašnjenje dojenčetovog iznenađenja prolaskom omeđene pojedinačnosti kroz drugu omeđenu pojedinačnost koja je sjena, a ne predmet pozivalo na dojenčetovu nedovoljno razvijenu sposobnost vizualnog razlikovanja, a ne na dojenčetovo donošenje neopravdanog suda.⁴²

Pored toga, proces zaključivanja je nešto više od pokazivanja ili izostanka pokazivanja iznenađenja kao znaka posjedovanja nekakvog očekivanja o nečemu. U razvojnim stadijima ljudske mladunčadi jasno se mogu razlikovati ponašanja u kojima je očigledno prisutna inferencija od ponašanja za koja je neprimjereno pripisati odvijanje bilo kakve inferencije. Piagetov primjer osmomjesečnog dojenčeta koje je pronašlo predmet na lokaciji A, pa taj predmet eksperimentator dojenčetu naočigled premjesti i sakrije na lokaciju B, a dojenče ga ponovno traži na lokaciji A jasno pokazuje izostanak bilo kakve inferencije u dojenčeta. S druge strane, eksperimenti Susan Carey snažno ukazuju na to da četverogodišnja djeca imaju pojmove ljudskog bića, živog bića i unutarnjeg organa te da koristeći te pojmove zaključuju da ako je slezena organ koji imaju ljudi (što im se kaže) onda slezenu vjerojatnije ima glista, a ne igračka u obliku majmuna (pokažu im se glista i igračka). U tom primjeru sposobnost pojmovnog mišljenja i zaključivanja kod četverogodišnjaka jasno je povezana s njihovom jezičnom sposobnošću, što opet svjedoči o konstitutivnoj vezi ove dvije sposobnosti i pruža evidenciju u prilog istinitosti Principa prioriteta.⁴³

---

⁴¹ usp., 66. – 68.

⁴² usp., 69.

⁴³ usp., 70. – 71.

Objašnjenje evidencije eksperimenata razvojne psihologije zahtijeva prihvaćanje Principa autonomije nepojmovnog sadržaja. U suprotnom, morali bismo predjezičnoj dojenčadi pripisati vladanje barem rudimentarnim pojmovima predmetnosti kojima na primjer shvaća stalnost predmeta ili bismo morali zaniijekati da predjezična dojenčad uopće ima iskustvo u kojem se nalazi reprezentacijski sadržaj, a obje te alternative jednako su neprihvatljive. Prva zbog jake plauzibilnosti Principa prioriteta, a druga zbog istinitosti kontrafaktičkih tvrdnji kojima se pokazuje da se iznenađenje dojenčadi u eksperimentima jedino može objasniti njihovim očekivanjima prema određenim omeđenim odsječcima vidnog polja (bez obzira što ne vladaju pojmovima kojima bi zahvatili te odsječke) odnosno da dojenčad ne bi pokazala iznenađenje kad bi im se vidno polje sastojalo od nestrukturiranog kaosa vizualnih osjeta.⁴⁴

Ako se prihvati da se dojenačka percepcija treba objasniti na nepojmovnoj razini, onda je potrebno razjasniti nepojmovni sadržaj dojenačke percepcije. Ako dojenčad raščlanjuje vidno polje na omeđene odsječke i ako se ti omeđeni odsječci podudaraju sa stvarnim predmetima, onda se može reći da dojenčad zaista ima nepojmovnu percepciju predmeta. Nužni uvjeti opisa sadržaja dojenačke percepcije pozivanjem na predmete izvode se iz određenja suštinskih svojstava predmeta, koja Bermudez naziva *predmetnim svojstvima*. Pojedinačnost kojoj se može pripisati odgovarajući skup takvih svojstava ima se smatrati predmetom. Neka od predmetnih svojstava su svojstvo da predmet nastavlja postojati i kad je neopažen, da ima određeni oblik i masu, da je neprobojan, da pruža otpor na dodir, da je podložan gravitaciji i mehaničkim silama itd.

Percipijent percipira predmete ako je perceptivno osjetljiv na predmetna svojstva pa tako percipijenti nepojmovne razine, poput dojenčadi i nekih nejezičnih životinja percipiraju predmete ako su perceptivno osjetljivi na predmetna svojstva. Čini se da empirijska evidencija razvojne psihologije pokazuje kako dojenčad tijekom svojeg razvoja pokazuje sve veću osjetljivost na predmetna svojstva. Ako je raščlanjivanje vidnog polja na omeđene odsječke najrudimentarnija sposobnost onda tijekom kognitivnog razvoja ti omeđeni odsječci bivaju perceptivno obogaćivani sve širim skupom predmetnih svojstava (pa se može reći da u nekom stadiju dojenče

---

⁴⁴ usp., 71. – 72.

počinje percipirati predmete), a kad se osjetljivost na predmetna svojstva dovoljno razvije ti će se omeđeni odsječci usko podudarati sa stvarnim predmetima iz dojenčeve okoline.⁴⁵

Ideja autonomnog nepojmovnog sadržaja može biti ključna za razvojno objašnjenje stjecanja pojmova. Principi kohezije, dodira i drugi principi u percipiranju pojedinačnosti te dovoljna osjetljivost na predmetna svojstva urodit će stanjem u kojem će djeca početi prepoznavati predmete i reprezentirati svijet sastavljen od predmeta. Dijete napreduje od rudimentarnih sposobnosti prepoznavanja prema vladanju pojmom predmeta kroz proces povećanja osjetljivosti na sve širi skup predmetnih svojstava i kroz izranjanje iz implicitne razine razumijevanja (u kojoj pokazuje očekivanja prema predmetima i reakcije na iznevjerena očekivanja) prema eksplicitnoj razini razumijevanja u kojoj shvaća razloge i osnove tih očekivanja i reakcija. Bermudez pretpostavlja da se prijelaz iz implicitnog nepojmovnog razumijevanja predmetnih svojstava prema racionalnom eksplicitnom razumijevanju (potpunim vladanjem pojmom predmeta) odvija rastom sposobnosti primjene nepojmovnog razumijevanja u istraživanju okoline, u manipulaciji okolinom, u bivanju činiteljem, a što je povezano sa sazrijevanjem određenih motoričkih područja mozga.⁴⁶

Bermudez ističe kako se objašnjavačka moć ideje nepojmovnog sadržaja jasno očituje u istraživanjima razvojne psihologije, pogotovo onima koja se bave dojenačkom dobi, ali kako se ona može primijeniti i u razumijevanju drugih područja, poput kognitivne etologije i filogeneze jezika. Bermudezov prijedlog rješenja paradoksa samosvijesti zasniva se na projektu izgradnje teorije rudimentarnih, predjezičnih oblika samosvijesti koji bi igrali ulogu u objašnjenju stjecanja sposobnosti vladanja osobnom zamjenicom prvog lica odnosno pune samosvijesti u normalnom tijeku ljudskog razvoja, kako na razini ljudske jedinice (ontogeneza), tako i na razini ljudske vrste (filogeneza). Postojanje rudimentarnih oblika samosvijesti u predjezičnom stadiju ljudskog mladunčeta povezano je s mogućnošću postojanja rudimentarnih oblika samosvijesti kod nekih nejezičnih organizama. Objašnjenje stjecanja jezika i pojmovnog mišljenja pretpostavlja predjezičnu sposobnost

---

⁴⁵ usp., 72. – 74.

⁴⁶ usp., 74. – 76.

mišljenja. Ta se pretpostavka može argumentirati time da ako je stjecanje/učenje jezika proces mišljenja onda se jezik može naučiti samo na osnovi nekakvog oblika nejezičnog mišljenja.⁴⁷

Pored toga, moguća je i argumentacija zasnovana na empirijskoj evidenciji o razvoju stjecanja jezika kod djeteta i ljudske vrste. Iako ne postoji izravna evidencija filogeneze jezika, čini se da nalazi paleoneurologije i komparativne neuroanatomije primata daju za pravo tezi o postojanju značajnih kognitivnih sposobnosti koje prethode evoluciji jezika. Pretpostavlja se da povećanje relativne mase mozga (u odnosu na ostale primata), nastanak područja moždane kore (poput Brocinog područja) vezanih uz jezičnu sposobnost, kao i spuštanje grkljana kod ranog *Homo sapiens*a prije otprilike 300,000 godina označava početak evolucije jezika. Empirijska evidencija pokazuje da su rani hominidi, puno prije pojave vrste *Homo sapiens* imali vrlo razvijene kognitivne sposobnosti. Na primjer pretpostavlja se da sposobnost stvaranja i korištenja oruđa *Homo habilis*a prije oko 2 milijuna godina kao i sposobnost stvaranja sofisticiranijih oruđa te primjene društvene koordinacije u složenim strategijama lova i dalekosežnim migracijama *Homo erectus*a prije oko 1.5 milijun godina svjedoči o sposobnosti složenog instrumentalnog rasuđivanja što upućuje na postojanje razvijenih nejezičnih kognitivnih sposobnosti. Teorija nepojmovnog sadržaja objasnila bi nastanak jezika ako bi se ispostavilo da je jezik evoluirao prirodnom selekcijom, a bila bi potrebna u objašnjenju postojanja predjezičnih kognitivnih sposobnosti čak i kad bi se ispostavilo da je jezik nastao neovisno od njih odnosno da nije evoluirao prirodnom selekcijom.⁴⁸

Nepojmovni sadržaj može igrati ulogu i u klasificiranju vizualnih agnozija, poremećaja prepoznavanja vizualnih predmeta. Čini se da ljudi koji pate od asocijativne agnozije (ispravno percipiraju predmete, ali ih ne prepoznaju) imaju vizualno perceptivno iskustvo približno jednako onom dojenčeta, odnosno raščlanjuju vizualno polje na prostorno protegnute i omeđene pojedinačnosti koje

---

⁴⁷ usp., 76. – 77.

⁴⁸ usp., str. 77. – 79.

stoje u međusobnim prostornim odnosima, dakle vizualno reprezentiraju svijet na razini nepojmovnog sadržaja.⁴⁹

Bermudez ističe kako se i Marrova komputacijska teorija vida poziva na nepojmovni sadržaj (poput rubova, mrlja, svojstava smjera, položaja, kontrasta, širine, visine, odnosa dubine, trodimenzionalnog strukturalnog opisa itd.) koji je prisutan u komputaciji strukturalnog opisa vizualnih predmeta u stadijima koji prethode i koji su neovisni o semantičkoj klasifikaciji i pojmovnom zahvaćanju tih predmeta.⁵⁰

Raspotranjeno shvaćanje sadržaja jest da je sadržaj ono što je u propozicijskom stavu određeno objektom surečenicom (zavisnom surečenicom uvrštenom na mjesto objekta glavne surečenice u zavisnosloženoj rečenici kojom je iskazan propozicijski stav) koja obično slijedi iza veznika da, kako i gdje⁵¹ (u engleskom jeziku iza veznika „that“). Na primjer u rečenici „Veles vjeruje da pada kiša.“, sadržaj propozicijskog stava vjerovanja jest propozicija/sud „pada kiša“. Kad pripisujemo nekom biću vjerovanje, želju, strah itd. mi identificiramo to biće, pripisujemo mu taj propozicijski stav i određujemo propoziciju tog stava odnosno dajemo sadržaj tog stava, to jest dajemo ono što je vjerovano, željeno, strahovano itd. Međutim, propozicijski stavovi paradigmatički su pojmovni, a za rješenje paradoksa samosvijesti potrebno je da pronađemo nepojmovne oblike sadržaja.⁵²

Bermudez se osvrće na Peacockeov prijedlog *minimalnog objašnjenja posjedovanja sadržaja* prema kojem neko stanje ima sadržaj ako i samo ako to stanje ima uvjet točnosti odnosno ako postoji uvjet ili skup uvjeta koji određuju je li neko stanje stvari ispravno reprezentirano. Problem je u određivanju je li neko stanje reprezentacijsko odnosno ima li uopće sadržaj. Ako nešto nosi neku informaciju, pokazuje li to da ima sadržaj? Na primjer, ako godovi stabla nose informaciju o starosti stabla pokazuje li to da godovi stabla imaju sadržaj? Čini se da se može

---

⁴⁹ usp., str. 79. – 81.

⁵⁰ usp., str. 81. – 82.

⁵¹ Prilozi kako i gdje imaju funkciju veznika u zavisnosloženim rečenicama.

⁵² str. 83.

formulirati uvjet točnosti: godovi točno ukazuju na starost stabla ako i samo ako je broj godina jednak broju godina koliko stablo postoji. No, tome se može prigovoriti da to nije pravi uvjet točnosti jer reprezentacijsko stanje može biti samo nešto što u načelu može pogrešno reprezentirati okolinu⁵³, a zakonolik, nepromjenjiv odnos broja godina i broja godina ne dozvoljava mogućnost pogrešne reprezentacije. Prema tome, Peacockeov prijedlog ne pruža kriterij prema kojem možemo reći je li sadržaj uopće prisutan ili nije.⁵⁴

Potrebno je stoga objasniti o čemu uopće govorimo kad kažemo da neki entitet reprezentira okolinu, a to podrazumijeva da odredimo uvjete pod kojima entitetu koji reprezentira pripisujemo pojmovni ili nepojmovni sadržaj. Pripisivanje sadržaja činimo na osnovi objašnjenja ponašanja entiteta/bića, a uobičajena su dva tipa objašnjenja ponašanja: mehanicističko i intencionalno. U objašnjenju ponašanja nejezičnih organizama primjenjuje se princip štedljivosti (*parsimony*) odnosno intencionalno objašnjenje se poduzima samo onda kada je ponašanje nemoguće objasniti na jednostavniji, mehanicistički način. Mehanicističko objašnjenje je dovoljno za slučajeve u kojima između podražaja iz okoline (kao inputa) i ponašanja (kao outputa) postoji invarijantna, zakonlika veza koja ne zahtijeva pozivanje na posredno reprezentacijsko stanje. Na primjer, u slučajevima refleksnog ponašanja ili ponašanja u kojem se organizam pomiče u smjeru suprotnom od onog iz kojeg dolazi određeni podražaj (na primjer mikroorganizam koji se kreće gradijentom neke kemikalije u smjeru manje koncentracije te kemikalije) mehanicističko objašnjenje adekvatno i potpuno objašnjava (i predviđa) takvo ponašanje bez pozivanja na stanje koja bi posredovalo između podražaja i ponašanja, na primjer na reprezentaciju udaljenog uzroka podražaja⁵⁵. Intencionalno objašnjenje poziva se na reprezentacijska stanja koja posreduju između podražaja i ponašanja, pri čemu reprezentacije o mogućnostima zadovoljenja motivacijskih stanja (želja i ciljeva) ne

---

⁵⁴ usp., str. 84. – 85.

⁵⁵ Glasgow smatra da se neki modaliteti osjeta mogu pripisati i mikroorganizmima, na primjer osjet okusa i mirisa koji ih može privlačiti ili odbijati udaljenom uzroku podražaja. Vidi Glasgow, R. D. V. (2018). *Minimal Selfhood and the Origins of Consciousness*. Würzburg: Würzburg University Press

moraju biti odvojene od perceptivnih reprezentacija, kao u slučaju izravne percepcije svojstava okoline koja mogu zadovoljiti neku želju.⁵⁶

Koje objašnjenje je ispravno za slučajeve klasičnog uvjetovanja, kao na primjer kod štakora koji su naučili povezivati zvuk zvona s dostavom hrane? Eksperimenti su pokazali da štakori nastavljaju na zvuk zvona prilaziti spremniku čak i kad se u njemu prestane ostavljati hrana što je jaka evidencija protiv intencionalnog objašnjenja koje bi štakorima pripisalo reprezentacijsko stanje kojim štakori povezuju radnju prilaženja spremniku na zvuk zvona sa zadovoljenjem gladi. Da je ponašanje štakora zaista vođeno takvom reprezentacijom oni bi prestali prilaziti spremniku nakon što u njemu više ne bi pronalazili hranu. Dakle, u refleksima, tropizmima (usmjeravanje prema podražaju) i ponašanju koje je klasično uvjetovano ponašajna reakcija organizma je invarijantno povezana s njegovim opažanjem podražaja i stoga je objašnjiva bez pozivanja na reprezentacijska stanja. Ponašanje organizma je objašnjivo s obzirom na stanje stvari u njegovoj okolini, a ne s obzirom na to kako organizam reprezentira stanje stvari u svojoj okolini, što je povezano s ranije spomenutom važnom vezom između reprezentacije i mogućnosti pogrešne reprezentacije. Postojanje mogućnosti pogrešne reprezentacije, u slučajevima kad zakonolika veza podražaj-reakcija ne vrijedi (kao kad se reakcija dogodi u odsustvu podražaja ili kad je podražaj opažen, ali nije uslijedila reakcija), dobar je kriterij nužnosti pripisivanja perceptivnih reprezentacijskih stanja u objašnjenju ponašanja.⁵⁷

Invarijantnu vezu podražaja i ponašanja Fodor objašnjava pretpostavljanjem postojanja *transducera* odnosno pretvarača osjetilnih podražaja u fizički output radi interakcije s motoričkim sistemom organizma. Za organizme čije ponašanje objašnjavamo mehanicistički pretpostavljamo da posjeduju specijalizirane transducere koji su osjetljivi na točno određena svojstva podražaja što dovodi do zakonolike invarijantne veze određenog podražaja i određenog ponašanja. Kod organizama čije ponašanje objašnjavamo intencionalno ne postoji takva veza, dakle ni specijalizirani transduceri pa pretpostavljamo da takvi organizmi prisutnost točno određenih svojstava podražaja inferiraju iz prisutnosti svojstava koje registriraju

---

⁵⁶ str. 85. – 87. Kasnije će biti riječi o Gibsonovoj ekološkoj teoriji percepcije i izravnom percipiranju afordansi odnosno svojstava okoline koja organizmu pružaju mogućnosti zadovoljenja potreba.

⁵⁷ usp., str. 87. – 88.

njihovi transduceri. Budući da je ta inferencija induktivna, moguća je greška i time pogrešna reprezentacija.

Kad ponašanje objašnjavamo pripisujući organizmu reprezentacije, obično ih ne pripisujemo kao pojedinačna, izolirana stanja nego kao niz stanja koja interagiraju, a interakcija više reprezentacijskih stanja može objasniti zašto ne postoji zakonolika veza podražaja i ponašanja. Interagiraju „čista“ reprezentacijska stanja i motivacijska stanja. Interakcija reprezentacija (pogotovo pohranjenih i aktualnih) omogućava fleksibilnost organizma u reagiranju na okolinu, omogućava učenje i adaptaciju, stoga zaključujemo da mora postojati *kognitivna integracija*, povezivanje relevantnih reprezentacija. Organizam mora biti u stanju prepoznati sličnosti i razlike u trenutnoj reprezentaciji okoline u odnosu na prošlu reprezentaciju okoline i prema tome prilagođavati svoje ponašanje, a to podrazumijeva da se reprezentacijska stanja mogu rastavljati na sastavne dijelove i da se ti dijelovi mogu rekombinirati s dijelovima drugih reprezentacijskih stanja. Iz podudaranja jezika i pojmovnog mišljenja proizlazi da su pojmovi elementi misli koji se mogu rekombinirati. No, koji bi to bili elementi nepojmovnih perceptivnih stanja koji bi se mogli rekombinirati? Polje percepcije može se raščlaniti u odjelite elemente, na primjer u vizualnoj percepciji u prostorno protegnuta tijela koja mogu biti prepoznata u kasnijim iskustvima. Za razliku od jezika u kojem se gramatički elementi mogu rekombinirati u beskonačan broj novih gramatički ispravnih rečenica, u slučaju nepojmovnog sadržaja razloživost na elemente može postojati bez takve opće mogućnosti rekombiniranja. Elementi nepojmovnog sadržaja ne mogu se rekombinirati po volji, postoje ponašajno i okolinski određene i ograničene mogućnosti stvaranja novog nepojmovnog sadržaja iz postojećeg.⁵⁸

Na osnovi svega izloženog, čini se da postoje četiri kriterija koja neko stanje mora zadovoljiti da bi ga se smatralo reprezentacijskim stanjem: a) mora objašnjavati ponašanje u slučajevima kada izostaje zakonolika veza podražaja i ponašanja, b) mora dozvoliti kognitivnu integraciju, c) mora se moći rastaviti na elemente koji mogu biti elementi drugih reprezentacija i d) mora dozvoliti mogućnost greške u reprezentiranju. Ove kriterije paradigmatički zadovoljavaju pojmovni

---

⁵⁸ str. 89. – 94., Izgleda da mogućnost rekombiniranja sadržaja ne zahtijeva strogo mogućnost rekombiniranja na nivou kognitivne arhitekture koja taj sadržaj nosi. (str. 93. – 94.)

sadržaji, kakvi su prisutni u propozicijskim stavovima pučke psihologije. U argumentiranju postojanja nepojmovnog sadržaja treba ispitati da li neko stanje kojem pripisujemo nepojmovni sadržaj zadovoljava sva četiri navedena kriterija.

Za potrebu razrješenja paradoksa samosvijesti, Bermudeza zanima autonomni nepojmovni perceptivni sadržaj, objašnjenje sadržaja percepcije percipijenta koji nema pojmovni aparat kojim bi pojmió ono što percipira. Bermudez preuzima okvir za razumijevanje sadržaja perceptivnog iskustva koji pruža Peacocke, a koji se zasniva na ideji da se perceptivni sadržaj ne gradi iz sudova, pojmova, osjeta ili stalnih materijalnih predmeta nego se sadržaj određuje tako da se ustanove svi načini ispunjavanja prostora oko percipijenta (površinama, čvrstim tijelima, teksturama, svjetlom itd.) koji su konzistentni s točnošću tog iskustva odnosno s točnošću tog sadržaja kao reprezentacije okoline. Polazi se od organiziranja prostora oko percipijenta određivanjem izvora i osi pojedinih modaliteta percepcije prema tijelu percipijenta. Nakon što se odrede izvori i osi, mogu se odrediti pojedini tipovi točaka na tim osima što pruža okvir za ustanovljavanje ispunjavanja prostora tako da se za svaki tip točke (iz izvora određen udaljenošću i smjerom) odredi postoji li na njemu površina i ako postoji, kakva je na njoj tekstura, nijansa, zasićenje, svjetlina i stupanj čvrstoće te kakva joj je orijentacija itd. Određivanje relevantnih vrijednosti na svakoj od točaka u perceptibilnom prostoru nekog izvora i osi određuje prostorni tip nazvan *scenarij* koji određuje skup mogućih načina ispunjenja prostora. Kad se izvorima i osima dodijele stvarne lokacije, usmjerenja i vrijeme, dobiva se sadržaj nazvan *smješteni scenarij* koji je točan „(...) ako i samo ako volumen prostora oko percipijenta koji se može perceptivno razlikovati u određenom vremenu instancira prostorni tip određenim scenarijem.“⁵⁹ Ideja scenarija dobro uklapa finoću rezolucije perceptivnog iskustva, pogotovo percepciju boje jer je precizno određivanje boje i nijanse u nekoj točki dio određenja sadržaja scenarija bilo kojeg organizma osjetljivog na boju, organizma koji može percipirati boju bez poimanja boje.⁶⁰

Kako se idejom scenarija može objasniti to što dojenčad ima perceptivni sadržaj stalnosti predmeta, a bez mogućnosti poimanja stalnosti predmeta? Moguće

---

⁵⁹ usp., str. 96.

⁶⁰ usp, str. 94. – 96.

je da dva iskustva različito nepojmovno reprezentiraju svijet iako imaju jednake sadržaje scenarija, na primjer u slučaju percipiranja kvadrata kao kvadrata, a ne kao romba. Percepcija nekog predmeta kao kvadrata ili kao romba, iako je fenomenalno vrlo različita ima jednak sadržaj scenarija jer su vrijednosti na točkama određenim udaljenošću i smjerom prema osima jednake. Objašnjenje razlike moguće je pozivanjem na pojam kvadrata i pojam romba, ali nije nužno jer čini se da razlika postoji i u odsustvu pojmovnog mišljenja. Peacocke uvodi nepojmovni sadržaj druge razine i naziva ga *protopropozicijskim sadržajem* koji je izgrađen od stvarnih pojedinačnosti i stvarnih svojstava (kao što je sadržaj scenarija izgrađen od stvarnih točaka u prostoru i vremenu). „Ponovno, ovo se karakterizira kao nepojmovni reprezentacijski sadržaj jer percipijent ne mora imati nikakvo pojmovno shvaćanje tih pojedinačnosti i svojstava.“⁶¹ Za razliku od Peacockea, koji sadržaj scenarija i protopropozicijski sadržaj pripisuje samo bićima sposobnima za barem rudimentarno pojmovno mišljenje odnosno poimanje objektivnog svijeta, Bermudez će njegove ideje koristiti u argumentiranju postojanja autonomnog nepojmovnog sadržaja. Budući da pojedinačnosti (sa svojstvima i odnosima) koje su sadržaj protopropozicija nisu prostorno-vremenske točke u smještenom scenariju, one bi mogle biti stajati za predmete, a to znači da ne mogu doći iz sadržaja scenarija (jer je on određen u točkama, ne u predmetima). Nije nužno zaključiti da se predmeti reprezentiraju kao predmeti na osnovi posjedovanja pojmova tih predmeta odnosno na osnovi posjedovanja barem općeg pojma predmeta. Kao što je ranije navedeno, evidencija ukazuje na to da dojenčad od rane dobi reprezentira svijet kao podijeljen u omeđene odsječke, ali to još nije jednako čak ni nepojmovnoj percepciji predmeta. Percepcija predmeta kod nejezičnih i predjezičnih bića ovisi o njihovoj perceptivnoj osjetljivosti na predmetna svojstva koja neke pojedinačnosti obilježavaju kao predmete. Novorođenčad ne može percipirati neka predmetna svojstva, na primjer predmet koji ima zaklonjen središnji dio, a koji je u neprekidnom kretanju ne percipiraju kao jednu pojedinačnost sa skrivenim dijelom. Pored toga, dojenčad može biti perceptivno osjetljiva na neka svojstva koja nisu predmetna i koja raščlanjuju polje percepcije različito od predmeta u stvarnoj situaciji, na primjer tromjesečna dojenčad složeni predmet u pokretu percipira kao jedinstven predmet. Budući da ćemo takvim

---

⁶¹ usp, str. 97.

percipijentima pripisivati stanja s nepojmovnim sadržajem i da će takva stanja često imati protopropozicijski sadržaj, moraju postojati protopropozicijske pojedinačnosti koje nisu predmeti.⁶²

Bermudez stoga uvodi ideju predmeta* kao omeđenog odsječka polja percepcije koji odgovara minimalnoj sposobnosti diferencijacije polja percepcije u ranoj dobi. „Predmet* je jedinstven i koherentan odsječak polja percepcije kojeg se može percipirati kako posjeduje određena svojstva i kako stoji u određenim odnosima s drugim predmetima*.“⁶³ Neka od tih svojstava bit će predmetna svojstva i vjerojatno će se u svakom osjetilnom modalitetu morati percipirati neka od tih svojstava kako bi se uopće percipirao predmet* u tom osjetilnom modalitetu (na primjer u vidu oblik, u dodiru otpor).⁶⁴

Bermudez smatra da se Peacockeova ideja scenarija i protopropozicijskog sadržaja može primjenom ideje predmeta* razviti tako da ocrta mogućnost postojanja autonomnog nepojmovnog sadržaja. Sadržajem scenarija određuju se opće konture percipirane okoline (na primjer raspored boja), a idejom predmeta* određuje se raščlanjivanje polja percepcije na prostorno protegnute i omeđene odsječke koji imaju neka svojstva i stoje u nekim međusobnim odnosima. Bermudez smatra da se nejezičnim i predjezičnim organizmima mora pripisati takav nepojmovni sadržaj ako se želi postići najbolje objašnjenje njihovog ponašanja.⁶⁵

---

⁶² usp, str. 97. – 100.

⁶³ isto, str. 101.

⁶⁴ usp, str. 101.

⁶⁵ usp, str. 101.

4. Izvori nepojmovnog mentalnog sadržaja

Rješenje paradoksa samosvijesti nalazi se u pozivanju na rudimentarne oblike samosvijesti koji imaju nepojmovni sadržaj prvog lica. Pored argumenta kojim se nastoji opravdati postojanje nepojmovnog sadržaja mentalnih stanja potrebno je ustanoviti što su rudimentarni oblici samosvijesti, u čemu se Bermudez poziva na teoriju ekološke percepcije psihologa J. J. Gibsona koji je nastojao pokazati kako se percepcija odvija izravno, podražajima stvarnih predmeta iz okoline bez sudjelovanja pojmova i ostalih kognitivnih procesa.⁶⁶

Kao što Bermudez ističe, netko može prihvatiti teoriju autonomnog nepojmovnog sadržaja, ali negirati da postoji takav oblik rudimentarne samosvijesti koji navedena teorija može objasniti jer sebstvo se ne može percipirati pa stoga ne mogu postojati ni nepojmovni mentalni sadržaji prvog lica. Za razliku od Humeove primjedbe da se sebstvo nikada ne može pronaći u introspekciji kao nešto čemu percepcije pripadaju, ovim se prigovorom ističe da se sebstvo nikada ne može pronaći u percepciji, kao sadržaj bilo kakve, „prema vani“ okrenute percepcije (eksterocepcije). Schopenhauer ističe da je sebstvo slijepa točka svijesti, a Wittgenstein da u svijetu ne možemo pronaći sebstvo kao što u vidnom polju ne vidimo oko kojim ga gledamo. Sebstvo ne može biti sadržaj perceptivnog iskustva jer sebstvo nije nikada percipirano odnosno, Wittgensteinovim riječima, sebstvo nije u svijetu već ga omeđuje.⁶⁷

Polazeći od opisa vizualne percepcije, Gibson se slaže da sebstvo omeđuje vidno polje, ali da upravo time biva sadržajem percepcije, kao „(...) pokretna granica prijemčiva na volju.“⁶⁸ Vidno polje je prostorni kut svjetla koje oči registriraju odnosno kut koji se vrškom prostire iz oka do predmeta odnosno vidno polje je panorama koja se razotkriva očima. Fenomenalno istaknuta osobina vidnog polja jest to da je ono omeđeno odnosno u bilo kojem trenutku percipijent vidi samo dio panorame pa tako

---

⁶⁶ Usporedi VandenBos, Gary R (gl. ur.). (2015). APA Dictionary of Psychology. American Psychological Association, drugo izdanje. Washington D.C.: American Psychological Association, str. 348., str. 317., str. 325.

⁶⁷ Bermúdez, J. L. (1998). The Paradox of Self-Consciousness. Cambridge: The MIT Press, str. 103. – 105.

⁶⁸ isto, str. 106.

čovjek zbog frontalnog položaja očiju vidi otprilike polovinu. Dok promatramo svijet, okrećući glavu u raznim smjerovima, ono što zaklanja pozadinu vidnog polja je naša glava, dakle mi sami, dakle naše sebstvo.⁶⁹

Sebstvo se u vizualnoj percepciji ne očituje samo kao granica vidnog polja već i kroz percepciju dijelova tijela (nos, jagodice, obrve) koji stalno zaklanjaju dijelove promatrane okoline. U vidnom polju pojavljuju se i udovi koji zaklanjaju okolinu drugačije od predmeta koji nisu dijelovi tijela percipijenta jer se prostorni kut pod kojim se percipiraju dijelovi tijela može smanjiti samo do granice do koje se udovi mogu ispružiti dok se prostorni kut nekog predmeta može smanji(va)ti značajno više, udaljavanjem od tog predmeta ili njegovim odbacivanjem. Upravo se dakle optičkom informacijom uspostavlja razlika između subjektivnog i objektivnog, između „centralnog sebstva“ glave i „perifernog sebstva“ tijela kao onoga što je „ovdje“ do neke granice u odnosu na svijet ne-tjelesnih predmeta koji je „tamo“ preko te granice.

Gibsonovi uvidi o omeđenosti vidnog polja ne moraju se prihvatiti za evidenciju o sebstvu kao onome što djelomično zaklanja vidno polje, ali pružaju osnovu za daljnji argument. Naime, čak i ako ne prihvatimo da se sebstvo percipira izravno, to ne znači da se sebstvo ne može pronaći u sadržaju percepcije. Sebstvo se ondje može pronaći temeljem informacija koje upućuju na sebstvo (*self-specifying information*). Da bi objasnio stalnost percepcije izazvanu nestalnim uzorkom podražaja kao što je, na primjer, mnoštvo osvjetljenih površina čiji se poredak stalno mijenja dok se krećemo kroz svijet, Gibson koristi pojam *perceptualne invarijante* obrazlažući da se poredak osvjetljenih površina ne mijenja nasumično već da u optičkom polju postoji izvjestan red. Recimo, kad se približavamo zidu, onaj dio zida koji promatramo ostat će nepomičan, iako će se prostorni kut približavanjem uvećavati, a teksturirane površine zida oko nepomičnog dijela zakonoliko će se širiti u uzorcima *optičkog toka* (*optic flow*). Nepomičnost promatranog dijela zida i uzorci optičkog toka su *perceptualne invarijante* odnosno uzorci višeg reda koji ostaju stalni u promjenama vidnog polja kroz kretanje percipijenta, okoline ili percipijenta i okoline, pri čemu je nepomičnost zida primjer *strukturne invarijante* dok su zakonoliko promjenjivi uzorci optičkog toka primjer *transformacijskih invarijanti*.

---

⁶⁹ isto, str. 106.

Invarijantna struktura vidnog polja omogućava perceptivni red umjesto podražajnog kaosa, primjer za što je i stalnost veličine promatranih predmeta – recimo, planinu doživljavamo velikom i kad je jako daleka.⁷⁰ Konture tijela isto tako nameću vidnom polju invarijantnu strukturu (koja se razlikuje među pojedincima i među vrstama životinja) i stoga su konture tijela *strukturnalne invarijante koje upućuju na sebstvo*. Međutim, prema teoriji ekološke optike postoje u vidnom polju dva važnija tipa informacija koje upućuju na sebstvo, a to su *vizualna kinestezija* i *afordanse*.⁷¹

Istovremenost percepcije vlastitog kretanja i percepcije nepokretne okoline Gibson objašnjava pojmom vizualne kinestezije. Vizualna percepcija je kinestetička jer uzorcima optičkog toka i odnosima varijantnih i invarijantnih elemenata ne prima samo informacije o okolini već istovremeno prima informacije i o pokretima tijela percipijenta. Eksperimenti „pokretne sobe“ u kojima se pojedinci nalaze na nepokretnom podu dok se zidovi i strop mogu kretati upućuju na to da ispitanici mogu vlastito kretanje percipirati čisto vizualno, na primjer, ako ne mogu vidjeti pod i svoje noge dok se zidovi pomiču stvara im se iluzija da se oni sami pomiču, a djeca mlađeg uzrasta se zanose i gube ravnotežu. Vizualna kinestezija pokazuje da je informacija koja upućuje na kretanje sebstva prisutna u vidnom polju percipijenta, dakle sebstvo se može pronaći u sadržaju vizualnog iskustva.⁷²

Afordanse su perceptualne invarijante višeg reda koje se direktno percipiraju u okolini, one su svojstva predmeta i površina koja percipijentima pružaju⁷³ mogućnosti za ponašanja (akcije i reakcije) sukladna sposobnostima i potrebama percipijenata. Afordanse dakle nisu svojstva percipijenata nego svojstva predmeta i površina relativna u odnosu na organizme koji ih percipiraju ili ih mogu percipirati. Na primjer, čvrsta, ravna, dovoljno prostrana površina tla je afordansa potpore koja omogućava stajanje, hodanje, trčanje itd. Percipijent (životinja, čovjek) krećući se svijetom afordanse percipira izravno, ne uči ih iskustvom niti ih inferira. Kao okolinske informacije o vlastitim mogućnostima akcije i reakcije za percipijenta su afordanse oblik samopercepcije ili barem percepcije informacija koje upućuju na

---

⁷⁰ isto, str. 107. – 109.

⁷¹ usp. 110. – 113.

⁷² usp., str. 110. – 112.

⁷³ Afordansa od eng. affordance, glagolska imenica od glagola afford = pružati.

sebstvo. Eksperimenti „vizualne litice“ upućuju na to da percipijent izravno percipira značenja i vrijednosti koje predmeti i površine imaju za njega: životinje, dojenčad i djeca mlađeg uzrasta preferirala su zadržavati se na onom dijelu staklenog poda kojem je neprozirna ploha davala izgled plitkosti, a zaustavljala su se i pokazivala uznemirenost kad bi se našla iza „litice“ za kojom je neprozirna ploha postavljena na veću dubinu ispod stakla. Uznemirenost nad „provalijom“ upućuje na to da vizualna informacija o udaljenosti na kojoj se podupiruća površina nalazi ispod njih nadvladava haptičku informaciju o tome da površina poda s kojom su u dodiru može podnijeti njihovu težinu. Gibsonovo tumačenje eksperimenta jest da su životinje i djeca percipirala afordansu ruba „litice“, afordansu kraja podupiruće površine, odnosno afordansu mjesta s kojeg se pada.⁷⁴

Informacije o invarijantama tijela percipijenta koje ograničavaju vidno polje, vizualno kinestetičke informacije o kretanju percipijenta i afordanse odnosno informacije o mogućnostima za akciju i reakciju koje okolina pruža percipijentu čine tri tipa informacija koje upućuju na sebstvo u vidnom polju, a te su informacije dostupne velikom broju organizama uključujući ljudsku mladunčad. Bermudez zaključuje kako se neodvojivost percepcije svijeta i percepcije položaja i pokreta tijela u Gibsonovoj teoriji ekološke optike nalazi u središtu teorije nepojmovnog sadržaja prvog lica.⁷⁵ Može se reći da je perceptivno iskustvo samo po sebi izvor takvog sadržaja, uz određene ograde, naime ono ne može biti izvor takvog sadržaja kod bića čije se ponašanje može objasniti kao neintencionalno odnosno bez pozivanja na mentalni sadržaj koji bi posredovao između podražaja i ponašanja.⁷⁶

Intencionalno objašnjenje ponašanja životinja potrebno je poduzeti onda kada ne postoji zakonolika veza podražaja i ponašanja, kao u slučaju kad se ponašanje događa u odsustvu podražaja, a što je povezano i sa mogućnošću greške u percepciji, ukratko s nemogućnošću da se na osnovi svojstava okoline predvidi ponašanje. Eksperimenti „pokretne sobe“ i „vizualne litice“ jasno pokazuju kako se događa pogrešna percepcija kretanja sobe kao kretanja **sebe** i pogrešna percepcija afordanse mjesta s kojeg **se** pada te kako ove pogrešne percepcije informiraju

---

⁷⁴ usp., str. 112. – 114.

⁷⁵ usp., str. 114.

⁷⁶ usp., str. 115. – 116.

ponašanje što upućuje na to da je percepcija izvor nepojmovnih sadržaja prvog lica u slučajevima intencionalno objašnjivog ponašanja.⁷⁷

Na razini nepojmovnog sadržaja istaknutost percepcije za djelovanje (radi informacija koje upućuju na sebstvo, a koje se percipiraju zajedno s informacijama o okolini) podudarno je sa istaknutošću mišljenja u prvom licu za djelovanje na pojmovnoj razini. Intencionalno objašnjenje ponašanja činitelja koji posjeduju pojmove poziva se na vjerovanja o/u prvom licu, a intencionalno objašnjenje činitelja koji ne posjeduju pojmove poziva se na perceptualne sadržaje prvog lica.⁷⁸

Kao paralelu intencionalnom objašnjenju ponašanja koje se poziva na propozicijske stavove poput želja i vjerovanja, Bermudez za intencionalno objašnjenje ponašanja na nepojmovnoj razini uvodi podudarne nepojmovne sadržaje koje naziva *proto-željama* i *proto-vjerovanjima*, pri čemu mogućnost postojanja proto-želja opravdava shvaćanjem da ne moraju sva motivacijska stanja imati pojmovni sadržaj. Mogućnost postojanja proto-vjerovanja zahtijeva detaljnije opravdanje. Rerezentaciju rasporeda neposredne okoline Bermudez naziva *perceptualnim proto-vjerovanjem*, a odnos neke situacije prema mogućnosti zadovoljenja neke proto-želje naziva *instrumentalnim proto-vjerovanjem* pri čemu ističe da ta dva tipa proto-vjerovanja mogu biti spojena u jednoj percepciji, kao u slučaju afordanse, ali da to ne moraju biti. Važno je uočiti da činitelj pojmovne razine može višim kognitivnim procesima birati među repertoarom vjerovanja dok činitelju nepojmovne razine ne možemo pripisati mogućnost biranja između više instrumentalnih proto-vjerovanja već pretpostavljamo da će djelovati prema onom koje je snažnije određeno relevantnim proto-željama itd. Proto-vjerovanja kao oruđa intencionalnog objašnjenja na nepojmovnoj razini možemo smatrati podudarnima vjerovanjima kao oruđima intencionalnog objašnjenja na pojmovnoj razini zato što i jedna i druga zadovoljavaju ranije spomenute kriterije punopravnih reprezentacijskih stanja.⁷⁹

---

⁷⁷ usp., str. 116.

⁷⁸ usp., str. 117.

⁷⁹ usp., 118. – 119.

Intencionalna mentalna stanja su intenzionalna odnosno ne-ekstenzionalna pa stoga treba ustanoviti imaju li proto-vjeronja neko svojstvo analogno svojstvu intenzionalnosti kakvo imaju, na primjer, vjeronja. Uobičajeno je shvaćanje prema kojem nejezične životinje ne mogu misliti o predmetima intenzionalno jer ne mogu misliti o njima pod određenim opisom zato što opis pripada području jezika. Prema tom shvaćanju nejezična životinja svjesna je predmeta oko sebe samo prema neposrednoj važnosti tih predmeta za njeno ponašanje pa je tako svjesna da od nekog predmeta treba bježati, ali nije ga svjesna **kao** predmeta od kojeg treba bježati. Svjesna je da meso treba pojesti, ali nije svjesna mesa **kao** nečeg što treba pojesti. To ostavlja sliku vrlo skromne kognicije nejezičnih i predjezičnih organizama. Ipak, prema takvom shvaćanju, ponašanje organizma zahtijeva intencionalno objašnjenje ako organizam perceptivno registrira predmet na način koji izaziva određenu, usmjerenu reakciju, na primjer bijeg od predmeta ili zagriz u meso.⁸⁰

Međutim, ako životinja ne percipira predmet koji je tjera u bijeg kao (potencijalno) opasan teško je opravdati intencionalno objašnjenje njenog bijega od tog predmeta, a ne kakvog drugačijeg ponašanja. Čini se dakle da nemogućnost intenzionalnog mišljenja o predmetima ukida mogućnost intencionalnog objašnjenja ponašanja. Bermudez se stoga opet poziva na ideju afordanse. U ekološkoj teoriji percepcije ne postoji neutralna percepcija okoline nego se posvuda percipiraju afordanse odnosno mogućnosti za djelovanje i reagiranje koje okolina pruža. Afordanse su dakle svojstva perceptivnih proto-vjeronja analogna intenzionalnim svojstvima vjeronja. Afordanse daju načine predstavljanja pod kojima se predmeti percipiraju. Više perceptivnih proto-vjeronja može biti o istom predmetu pod različitim načinima predstavljanja, na primjer neka životinja percipira grabežljivca kao afordansu opasnosti pa pobjegne od njega. Kasnije naiđe na truplo istog grabežljivca koje percipira kao afordansu hrane pa se njime nahrani.⁸¹ „Ovdje imamo dvije različite afordanse koje donose dva različita načina predstavljanja i razlika među tim načinima predstavljanja je ono što objašnjava razliku u ponašanju.“⁸²

---

⁸⁰ usp., 119. – 121.

⁸¹ usp., str. 121. – 122.

⁸² isto, str. 122.

Dakle, prema ekološkoj teoriji percepcije perceptivno iskustvo je izvor nepojmovnih sadržaja prvog lica koji su ključni za intencionalno objašnjenje ponašanja nejezičnih organizama, a takvo intencionalno objašnjenje poziva se na proto-želje i proto-vjeronja pri čemu proto-vjeronja imaju svojstva analogna intenzionalnosti mentalnih stanja jezičnih organizama.⁸³

Potrebno je objasniti kako ljudsko mladunče postaje samosvjesno. Ako se razvoj samosvijesti ne bi mogao objasniti jednostavnijim kognitivnim sposobnostima od onih sposobnosti koje samosvijest čine na naizgled međuovisan način (sposobnost refleksivne auto-referencije i sposobnost mišljenja misli u prvom licu) onda bi nastanak samosvijesti kod ljudskog mladunčeta (i perspektive prvog lica koju samosvijest pretpostavlja) bio nešto posve zagonetno. Međutim, prema ekološkoj teoriji percepcije, sama percepcija je izvor sadržaja prvog lica, a oni su autonomni nepojmovni sadržaji i kao takvi dostupni predjezičnoj ljudskoj dojenčadi i nejezičnim životinjama. Ako bi se pokazalo da su takvi sadržaji prisutni od početka života⁸⁴, nastanak perspektive prvog lica ne bi ostao zagonetkom, a time ni razvoj pune ljudske samosvijesti.⁸⁵

Empirijska evidencija prikupljena istraživanjima razvojne psihologije potaknutima ekološkom teorijom percepcije nadahnula je ideju **ekološkog sebstva** prisutnog od rođenja. Bermudez smatra da evidencija koja podupire postojanje ekološkog sebstva podupire i njegovu ideju nepojmovnog sadržaja prvog lica. Na primjer, u eksperimentima Martina i Clarka iz 1982. novorođenčad prosječne starosti 18.3 sata prestala je plakati kad im je puštena snimka njihovog plača. U daljnjim eksperimentima mirna novorođenčad stara jedan dan više je plakala kad im je puštena snimka plača drugog novorođenčeta u odnosu na snimku njihovog plača, a plačuća novorođenčad manje je plakala kad je čula snimku svojeg plača u odnosu na snimku plača drugog novorođenčeta. Bermudez zaključuje da ti primjeri jasno

---

⁸³ usp., str. 122. – 123.

⁸⁴ Pretpostavljam da se u ovom kontekstu početkom života smatra rođenje, iako smatram da ne bi bilo plauzibilno pretpostaviti da zreli fetus ne posjeduje neke oblike nepojmovnog sadržaja prvog lica.

⁸⁵ usp., str. 123. – 124.

ukazuju na postojanje samopercepcije kod novorođenčadi pri čemu su invarijante koje upućuju na sebstvo prisutne u slušnoj percepciji.⁸⁶

Eksperimenti Meltzoffa i Moorea iz 1977. pokazali su da je novorođenčad stara između 12 i 21 dana sposobna za oponašanje pokreta lica i to plaženje usne, otvaranje usta i plaženje jezika. Isti su rezultati (otvaranje usta i plaženje jezika) dobiveni s novorođenčadi prosječno starom 32 sata (najmlađe je imalo 42 minute). Fieldovi eksperimenti iz 1982. pokazali su da novorođenčad stara 2 dana može dosljedno oponašati osmijeh, mrštenje i izraz iznenađenja odraslog eksperimentatora. Čini se da navedena sposobnost oponašanja upućuje na to da novorođenčad pohranjuje reprezentacije u pamćenje jer su im usta bila zapušena dok je eksperimentator modelirao izraze lica za oponašanje, a otpušena nakon što je eksperimentator prestao izvoditi te grimase pa su ih tek onda mogla oponašati. Pored toga, oponašanje svjedoči da novorođenčad percipira eksperimentatora kao biće strukturalno nalik sebi i sposobno za slična ponašanja – novorođenčad na neki način shvaća da može isplaziti jezik isto kao i to biće koje im plazi jezik. Može se reći da novorođenčad percipiranjem lica eksperimentatora percipira afordanse ne samo o mogućnostima svojeg ponašanja nego i o ustroju vlastitog tijela.⁸⁷

Posezanje za predmetima također se osniva na informacijama koje upućuju na sebstvo: predmet je u **mojem** doseg. Eksperimenti Bowera iz 1972. i Fielda iz 1976. pokazali su da vrlo mlada dojenčad (čak i novorođenčad stara dva tjedna) to rjeđe pruža ruke prema predmetima što je predmet udaljeniji od njih. Isto tako, u eksperimentu Von Hofstena iz 1982. novorođenčad je prilagođavala brzinu posezanja za pokretnim predmetom (koji im je bio nadohvat) brzini tog predmeta. „Dojenčad percipira afordanse dohvatnosti na način koji ima neposredne implikacije za njihovo ponašanje.“⁸⁸

Sva navedena empirijska evidencija ukazuje na prisutnost nepojmovnih sadržaja prvog lica od samog početka života što znači da se ljudska mladunčad rađa u perspektivu prvog lica. Iako je ta perspektiva u početku vrlo ograničena ona pruža

---

⁸⁶ usp., str. 124. – 125.

⁸⁷ usp., str. 125. – 127.

⁸⁸ usp., str. 127.

osnovu za razvoj sve veće osjetljivosti na različite oblike informacija koje upućuju na sebstvo i time uspon prema punini samosvijesti. Teorija razvoja samosvijesti mora pokazati kako svaki od razvijenijih stupnjeva samosvijesti ontogenetski izranja iz prethodnog, rudimentarnijeg stupnja.⁸⁹

Informacije o utjelovljenom sebstvu percipijent ne dobiva samo ekološkom percepcijom kroz eksteroceptivne osjete (poput vida, sluha i drugih) koji ga informiraju o njegovom položaju, pokretima i ostalim tjelesnim svojstima u odnosu na okolinu nego još detaljnije informacije dobiva složenim sistemom somatske propriocepcije. Kao i informacija koja upućuje na sebstvo u ekološkoj percepciji, somatska propriocepcija je oblik iskustva s nepojmovnim sadržajem prvog lica, odnosno oblik rudimentarne samosvijesti. Oba ova oblika rudimentarne samosvijesti osnove su viših razina samosvijesti odnosno „gradivni blokovi“ u procesu „samopodizanja“ ljudske jedinice koji vodi pojmovnom prvom licu i punoj samosvijesti. Bermudez nastoji argumentirati, nasuprot nekim filozofskim shvaćanjima, da somatska propriocepcija doista jest oblik percepcije, da je njen predmet utjelovljeno sebstvo i da stoga ona jest oblik samosvijesti.⁹⁰

Somatska propriocepcija nije jedinstven fenomen već obuhvaća širok niz sistema unutarnjih informacija kao što su oni s receptora na koži i ispod kože, o rastegnutosti kože, iz zglobova, iz unutarnjeg uha, o homeostatičkim stanjima, o mišićnom zamoru, o općem zamoru, o tjelesnim smetnjama i oštećenjima itd. Neki sistemi pružaju informacije samo o tijelu (npr. glad), neki o odnosu tijela i okoline (npr. osjet ravnoteže), a neki ili o tijelu ili o okolini (npr. rastegnutost kože šake kao informacija o obliku i dispoziciji šake ili o obliku predmeta u šaci). Nadalje, neki sistemi daju informacije ispod praga svijesti (npr. većina informacija o ravnoteži besvjesno odlazi u kontrolu držanja tijela), a oni koji pružaju svjesne informacije rade to na dva različita načina ovisno o ulozi tjelesnih osjeta: posredno (poput boli, svrbeža, gladi, zamora itd. u kojima tjelesni osjet konstituira iskustvo) ili neposredno (poput nekih načina svjesnosti pokreta i držanja tijela, a koji nisu konstituirani

---

⁸⁹ usp., str. 128. – 129.

⁹⁰ usp., 131. – 132.

tjelesnim osjetima [oni mogu biti samo prateći] – možemo o njima izvještavati bez prepoznavanja bilo kakvih osjeta; osjeti imaju nedovoljnu finoću rezolucije koja ne odgovara preciznoj svjesnosti pokreta udova, rasporeda dijelova tijela u prostoru i u odnosu jednih prema drugima i sl.).⁹¹

Bermúdez želi dokazati da su svjesni oblici somatske propriocepcije oblici samosvijesti tako što postulira (1) da je sebstvo utjelovljeno⁹² i (2) da somatska propriocepcija pruža percepcije tjelesnih svojstava (ovu premisu treba opravdati dokazivanjem da somatska propriocepcija uopće jest percepcija), iz čega izvodi pomoćni teorem (3) da je somatska percepcija oblik samopercepcije (ako je percepcija svojstava tijela percepcija sebstva) i naposljetku zaključak (4) da je somatska propriocepcija takav oblik samopercepcije koji jest oblik samosvijesti.⁹³

Da bi somatska propriocepcija doista bila oblikom samosvijesti percepcija svojstava tijela mora biti percepcija tih svojstava **kao** svojstava **sebe**. Može li se u somatskoj propriocepciji dogoditi pogrešna identifikacija kao u slučaju vizualne percepcije kad bi osoba u ogledalu vidjela nekoga tko ima stisnute šake, a ne bi bila svjesna da vidi sebe? Osoba bi ispravno identificirala osobine tijela (imala bi misao da vidi nekoga tko ima stisnute šake itd.), ali bi pogriješila u tome što ih ne bi pripisala **sebi** – što bi se moglo smatrati samopercepcijom, ali ne i samosviješću. Somatskom propriocepcijom pogrešna identifikacija nije moguća jer ona percipijentu ne pruža informacije ni o čijim tjelesnim osobinama osim njegovim vlastitim.⁹⁴

No, to još ne dokazuje da je ona oblik samosvijesti. Bermudez smatra da je potrebno da zadovolji dva osnovna zahtjeva: svijest o sebi mora se ostvariti na ne-slučajan način i svijest o sebi mora izravno i neposredno strujati u djelovanje (a to može samo ne-slučajna samosvijest). Čini se da somatska propriocepcija zadovoljava oba zahtjeva tj. da ne može uroditi slučajnom samosviješću i da ima izravne implikacije u djelovanju, bilo usmjerenom sebi (npr. češanje) ili usmjerenom svijetu (kroz povratne informacije o ravnoteži i pokretima udova). Informacije o

---

⁹¹ usp., str. 132. – 134.

⁹² Bermúdez tvrdi da bi samo dualist to zaniijekao te da stoga nema potrebu dalje obrazlagati.

⁹³ usp., str. 135.

⁹⁴ usp., str. 145. – 147.

svojim tjelesnim svojstvima kao obliku znanja o sebi Bermudez naziva „uskom samosviješću“, ali ističe da somatska propriocepcija stvara i drugi modalitet samosvijesti koji naziva „širokom samosviješću“, a to je sposobnost razlikovanja sebe i svijeta. Na nepojmovnoj razini somatska propriocepcija pruža možda najrudimentarniji način razlikovanje sebstva i ne-sebstva (što je slabije, ali nužno razlikovanje za razlikovanje sebe i svijeta) kroz dva ključna elementa: svjesnost⁹⁵ granica tijela (primarno osjetom dodira) i svjesnost prijemčivosti tijela na volju (povratnom spregom informacija o položaju i pokretu tijela, položaju zglobova i ravnoteži osvješćuje se odziv tijela na motoričke komande). Somatska propriocepcija osvješćuje tijelo kao protežan i ograničen predmet koji se odziva na volju i time pomiruje dva aspekta: svjesnost vlastitog tijela kao fizičkog predmeta i svjesnost vlastitog tijela kao drugačijeg od svih ostalih fizičkih predmeta.⁹⁶

Prigovor Bermudezovom argumentu o somatskoj propriocepciji kao obliku samosvijesti mogao bi istaknuti da iz konjunkcije premisa slijedi samo uska samosvijest dok zaključak zahtijeva nešto poput široke samosvijesti. Bermudezov odgovor jest to da je široka samosvijest neodvojiv dio sadržaja uske samosvijesti te da je stoga prigovor neosnovan. Što čini sadržaj somatske propriocepcije?⁹⁷

Smatra se da somatska propriocepcija ima neki oblik prostornog sadržaja utoliko ukoliko su tjelesna stanja propriocepcijom locirana u prostoru koji je omeđen granicama tijela. Slučajevi fantomskih udova svjedoče da prostor propriocepcije može biti širi od granica tijela, a slučajevi poremećaja u kojima pacijenti paralizirane udove ne doživljavaju svojim svjedoče da prostor propriocepcije može biti uži od granica tijela. Propriocepcija se ipak i u tim slučajevima odvija u okviru prostora relativnog prema tijelu. Što je referentni okvir koji određuje lokaciju proprioceptivnih stanja unutar prostora relativnog prema tijelu? To ne može biti *egocentrički referentni okvir* kao u slučaju eksterocepcije i bazične tjelesne intencionalnosti gdje su prostorne lokacije percipiranih i intendiranih predmeta dane relativno u odnosu na osi centrirane u određenim dijelovima tijela (npr. vizualni prostorni kut izvire u oku). Somatska propriocepcija ne izvire iz određenog dijela tijela, njezin *tjelesni prostor*

---

⁹⁵ Izvorno: *awareness*. Obično u značenju rudimentarnije sposobnosti od svijesti (*consciousness*).

⁹⁶ usp., str. 145. – 150.

⁹⁷ usp., str. 151.

nije analogan *egocentričkom prostoru* percepcije i akcije. Za razliku od vizualne percepcije koja omogućava prešutno referiranje na sebstvo u pitanjima koji je od percipiranih predmeta udaljeniji (od **mene**) i da li leže na istom pravcu (u odnosu na **mene**), u somatskoj propriocepciji sve se odvija unutar granica tijela, bez neke privilegirane točke koja se „vodi“ kao sebstvo (kao što se u vizualnoj percpciji kao sebstvo „vodi“ izvor vizualnog referentnog okvira). Prostorni sadržaj somatske propriocepcije mora se shvatiti drugačije.⁹⁸

Proprioceptivni sadržaj je o određenim događajima na određenim tjelesnim lokacijama. Bermudez razlikuje opisni i prostorni aspekt tog sadržaja: priroda događaja je naznačena opisnim, a tjelesna lokacija događaja je naznačena prostornim aspektom. Izdvajanje lokacije zahtijeva kriterij istovjetnosti tjelesne lokacije. Bermudez primjerom oslikava postojanje različitih kriterija koji izdvajaju lokacije na različit način: u situaciji (1) neku osobu boli neka točka na desnom stopalu dok stoji; u situaciji (2) istu osobu boli ista točka na desnom stopalu dok sjedi s desnim gležnjem oslonjenim na lijevo koljeno. Prema jednom skupu kriterija, bol se nalazi na istoj tjelesnoj lokaciji u (1) i (2), a prema drugom skupu kriterija bol se nalazi na različitim tjelesnim lokacijama zbog različitog položaja stopala u odnosu na ostatak tijela. Bermudez ih imenuje A lokacijom i B lokacijom. A lokacija je stalna u određenom dijelu tijela (točka boli na stopalu), a B lokacija je relativna prema tijelu (položaj stopala). Zato što je fenomenalno iskustvo (1) temeljno drugačije od fenomenalnog iskustva (2) specifikacije proprioceptivnog sadržaja moraju biti osjetljive na B lokacije, ali zato što se opis iskustva (2) ne može zahvatiti samo opisom B lokacije, specifikacije proprioceptivnog sadržaja moraju biti osjetljive i na A lokacije. Potrebno je specificirati A i B lokacije prema nekom referentnom okviru, a za somatsku propriocepciju to se ne može učiniti određivanjem jedne fiksne točke nego određivanjem skupa barem relativno fiksnih točaka – Bermudez ih pronalazi u pojmu spojnice⁹⁹ – dijela tijela koji dozvoljava pomicanje daljnjeg dijela tijela.¹⁰⁰

Primjeri spojnice su vrat, čeljusni zglobovi, ramena, laktovi, pešća, zapešća, zglobovi prstiju, kukovi, koljena i gležnjevi. Razlika pokretnih i nepokretnih dijelova tijela,

---

⁹⁸ usp., str. 151. – 154.

⁹⁹ Smatram da je „spojnica“ prikladan prijevod Bermudezovog izraza „hinge“ u ovom kontekstu.

¹⁰⁰ usp., str. 154. – 155.

zajedno s pojmom spojnice, stvaraju sljedeću sliku segmentiranosti ljudskog tijela. Relativno nepokretan torzo spojnica je povezan s pet pokretnih udova (glava, dvije noge i dvije ruke), svaki od kojih je segmentiran daljnjim spojnica.¹⁰¹

Svjesnost o lokaciji spojnica i o mogućnostima pokreta koje pružaju vjerojatno od ranog djetinjstva prati proces učenja kako djelovati vlastitim tijelom. Pojedini dijelovi tijela su paradigmatički identificirani spojnica: nadlaktica, podlaktica, dlan, bedro, potkoljenica, itd. Tijelo je spojnica segmentirano na ne-arbitraran i intuitivan način. Sve su to razlozi zašto spojnice mogu biti referentne točke određivanja A i B lokacija. A lokacija je stalna i određena je u relaciji prema spojnica koje omeđuju dio tijela u kojem se nalazi. Pojedine A lokacije imaju određene B lokacije (kao u primjeru – bol ima stalnu A lokaciju na stopalu u dvije različite B lokacije položaja stopala). Ako je A lokacija u relativno nepokretnom torzu njena B lokacija je također fiksirana spojnica koje omeđuju torzo, a ako je A lokacija u pokretnom udu, onda je njena B lokacija fiksirana rekurzivno relativno prema spojnica koje leže između nje i torza. Čini se da se analizom propriocepcije uz pomoć pojma spojnice¹⁰² može vjerno zahvatiti fenomenalnost tjelesnog iskustva, kako percepcija lociranosti tjelesnih osjeta u dijelovima tijela tako i percepcija dijelova tijela kao dijelova jednog tijela.¹⁰³

Pod prostornim aspektom izravni predmet propriocepcije je stanje tijela na određenoj lokaciji. Pod opisnim aspektom sadržaj propriocepcije jest to da je tijelo u određenom stanju na određenoj lokaciji. Opisni aspekt proprioceptivnog sadržaja naznačuje prirodu percipiranog tjelesnog događaja. Stanja tijela koja su predmet propriocepcije pod opisnim aspektom sadržaja mogu se podijeliti na kvalitativna i kvantitativna. Primjeri kvalitativnih stanja su tjelesni osjeti natučenosti, ozljede, svraba, vrućine itd., a većina ih dijeli svojstvo udaljavanja od „tjelesnog ekvilibrija“ odnosno tijelo se njima nameće u svijest kako bi signaliziralo da se nalazi u stanju koje odstupa od normalnog. Kvantitativna stanja (poput osjećaja da su noge prekrížene) su način praćenja vlastitog tijela u normalnom funkcioniranju. Tjelesna

---

¹⁰¹ isto, str. 155.

¹⁰² Postavlja se pitanje fenomenalnosti tjelesnog iskustva kod organizama koji nisu segmentirani spojnica kao na primjer glatki crvi i neke vrste mekušaca.

¹⁰³ usp. 158.

stanja koja su predmeti propriocepcije mogu istovremeno imati i kvalitativno i kvantitativno svojstvo ili više svojstava.¹⁰⁴

Analiza sadržaja somatske propriocepcije ukazuje na to da ona doista jest rudimentaran oblik samosvijesti. Svjesnost tijela kao segmentiranog u spojnice posebno je zanimljiva jer se vezuje uz svjesnost mogućnosti djelovanja sebstva kroz pokrete udova spojenih spojnica. Postojanje rudimentarnih oblika samosvijesti u ekološkoj percepciji i somatskoj propriocepciji ne zauzima samo ulogu osnovnih gradivnih elemenata u objašnjenju stjecanja pune samosvijesti u razvoju ljudske jedinice nego i proširuje mogućnost posjedovanja perspektive prvog lica i onkraj viših sisavaca, prema primitivnijim vrstama životinja, ističe Bermudez.¹⁰⁵

---

¹⁰⁴ usp. 158. – 159.

¹⁰⁵ usp. 160. – 162.

5. Od rudimentarne prema potpunoj samosvijesti

U somatskoj proprioceptiji pojavljuje se granica sebstva i ne-sebstva kao granica prijemčivosti na volju i kao granica osjetne povratne sprege o položajima i pokretima dijelova tijela, te pogotovo kroz osjet dodira koji pruža „sučelje“ (doslovno, granicu sučeljavanja) sebstva i ne-sebstva svojom istovremenom proprioceptijom i eksteroeceptijom. Opažanje razlike sebstva i ne-sebstva je vrlo rudimentaran oblik samo-svjesnosti zbog dimenzije kontrastivnosti odnosno stupnja razlikovanja sebe od okoline. Da bi uopće mogao razlikovati sebe od okoline, organizam već mora imati početni, minimalni stupanj samo-svjesnosti, ali daljnja punina samo-svjesnosti izravno je proporcionalna punini svjesnosti koju ima o okolini odnosno ne-sebstvu. Somatska proprioceptija i uz svoju eksteroeceptivnu dimenziju organizmu pruža malo informacija o svijetu, svijet se u njoj pojavljuje u rudimentarnom obliku kao niz površina, tekstura i otpora pa je i „(...) oblik samo-svjesnosti kakav nastaje iz somatske proprioceptije odgovarajuće rudimentaran.“¹⁰⁶

Potrebno je stoga analizirati subjektovu svjesnost okoline uz koju se vežu filozofske metafore perspektive i točke gledišta¹⁰⁷ kojima se pokušava zahvatiti razlika između toga kako se svijet pojavljuje samosvjesnom subjektu i toga kako se svijet otkriva u objektivnom (znanstvenom) istraživanju, iz „trećeg lica“.¹⁰⁸ Prostornost ovdje izbija u prvi plan jer očito je da neka pojedinačna perspektiva ili točka gledišta nekog organizma prema njegovoj okolini podrazumijeva neku određenu prostornost, prostornu smještenost tog organizma. Posjedovanje perspektive barem se dijelom zasniva na zauzimanju nekog određenog položaja u prostoru, a perspektiva je gotovo uvijek u pokretu, kontinuirana kroz promjene položaja.¹⁰⁹

---

¹⁰⁶ usp., str. 164.

¹⁰⁷ Bermudezov izraz „point of view“ prevodim izrazom perspektiva.

¹⁰⁸ Iako se znanost odvija u perspektivama prvog lica znanstvenika, treće lice se odnosi na ono što je između tih prvih lica priopćivo na provjerljiv način. Temperatura je objektivno mjerljiva i time je dio perspektive trećeg lica, a subjektivni osjećaj topline nije mjerljiv, on je zatvoren u privatnu perspektivu prvog lica.

¹⁰⁹ usp., str. 165.

Kako bi rasvijetlio odnos međuovisnosti samo-svjesnosti i svjesnosti okoline, Bermudez se osvrće na Kanta i prije svega na Strawsonovu raspravu o Kantovoj transcendentalnoj dedukciji kategorija. Uvjet bilo kakvog samosvjesnog iskustva jest to da subjektovo iskustvo mora „(...) odrediti razliku između subjektivne rute njegovog iskustva i objektivnog svijeta kroz koji vodi ta ruta...“¹¹⁰, a to je za Strawsona subjektova točka gledišta na svijet.¹¹¹ Ideja perspektive približava dva skupa kognitivnih sposobnosti: „(...) sposobnost samo-pripisivanja iskustava i sposobnost shvaćanja objektivnosti svijeta.“¹¹² Pitanje o mogućnosti samosvjesnog iskustva neodvojivo je od pitanja o mogućnosti bilo kakvog iskustva – ništa ne može biti subjekt iskustva ako ne može barem elementarno razlikovati iskustvo predmeta od predmeta koji je u iskustvu, a to nas vodi do Strawsonovog pojma *nesolipsističke svijesti*. Strawson smatra da je ona pripisiva samo organizmima koji vladaju pojmovnim mišljenjem kakvo je prisutno u sposobnosti pripisivanja iskustava samome sebi, a što, kako Bermudez ističe, zahtijeva reflektivnu autoreferenciju. Bermudez će, nasuprot tome, argumentirati da je nesolipsističko iskustvo prisutno i u odsustvu pojmovnih vještina i da organizam koji u somatskoj proprioceptiji opaža razliku sebstva i ne-sebstva ima nesolipsističku svijest. Stoga će preformulirati Strawsonovu poziciju izostavljajući zahtjev da organizam vlada pojmovima i nazvat će to *nepojmovnom perspektivom*:

(...) posjedovanje vremenski protegnute perspektive prema svijetu uključuje poduzimanje posebne rute kroz prostor-vrijeme na takav način da je percepcija svijeta informirana svjesnošću da se poduzima takva ruta, pri čemu takva svjesnost

---

¹¹⁰ usp., str. 166.

¹¹¹ Blackburn daje zanimljivu ilustraciju Kantove ideje sebstva kao principa organizacije iskustva. Da bi robot koji se kreće prostorijom, opremljen kamerom mogao interpretirati vizualne podatke (na primjer da bi na osnovi njih izgradio trodimenzionalnu reprezentaciju prostorije) on te podatke mora na neki način organizirati. Da bi to učinio mora moći percipirati svoje kretanje u odnosu na prostoriju, memorirati različite prizore prostorije iz različitih kuteva pa te prizore integrirati u jednu koherentnu reprezentaciju prostorije s obzirom na svoju točku gledišta i na svoje vrijeme kretanja. U tom smislu minimalna samosvijest je strukturalni zahtjev bilo kakve interpretacije iskustva. Ona se ne može uspostaviti tako da se robotu pruži percepcija „sebstva“ (na primjer da kamera stalno hvata dio tijela robota). Robotu je potrebno pružiti „egocentričku“ točku gledišta iz koje bi svijet percipirao kao centriran na „sebe“. Robot tako može interpretirati prostorni raspored predmeta tako da iskaže tvrdnju „predmet x se nalazi udaljen tri metra od mene“. To „ja“ je početna točka svakog i bilo kakvog iskustva. Vidi: Blackburn, S. (1999). *Think: A compelling introduction to philosophy*. Oxford: Oxford University Press.

¹¹² usp., str. 166.

zahtijeva sposobnost da se kroz vrijeme pravi razlika između subjektivnog iskustva i onoga čega je to iskustvo.¹¹³

Moglo bi se reći, na osnovi analize ekološke kopercepcije sebe i okoline te somatske propriocepcije granice sebstva i ne-sebstva da je nepojmovna perspektiva ugrađena u iskustvo svijeta od samog početka: neki nepojmovni organizam ima kontinuiranu svjesnost sebe kako se kreće posebnom rutom kroz svijet jer ima stalan dotok informacija o sebi kao o fizičkom predmetu koji se kreće svijetom. No, Bermudez ističe kako bi to bilo pogrešno reći jer potrebno je pitati se o vremenitosti perspektive. Je li vremenski protegnuta nepojmovna perspektiva ili životni vijek organizma? Čini se da organizam čije bi se iskustvo odvijalo samo u „kontinuiranoj sadašnjosti“, bez ikakvog shvaćanja prošlosti i budućnosti ne bi mogao nesolipsitički razlikovati svoje iskustvo od onoga čega je to iskustvo jer minimalan zahtjev takvog razlikovanja je shvaćanje organizma koji ima iskustvo X-a da X postoji nezavisno od nekog njegovog iskustva X-a. Prepoznavanje toga da postojanje predmeta iskustva nadilazi neko pojedino iskustvo tog predmeta uključuje shvaćanje da postojanje tog predmeta nadilazi sadašnji trenutak odnosno shvaćanje da je predmet postojao ranije i da će postojati ubuduće, a organizam čije bi se iskustvo odvijalo samo u „kontinuiranoj sadašnjosti“ ne bi mogao imati takvo shvaćanje. Važno je istaknuti da razlikovanje sebstva od ne-sebstva nije isto što i razlikovanje iskustva predmeta od predmeta iskustva. Iako su oba razlikovanja instance onoga što Strawson naziva nesolipsističkom sviješću, prvo ne povlači drugo. Pored toga, razlikovanje sebstva od ne-sebstva dostupno je čisto sinkronijsko (ne zahtijeva drugo vrijeme osim sadašnjosti) dok je razlikovanje iskustva od predmeta iskustva dijakronijsko (zahtijeva sva vremena).¹¹⁴

Kakav oblik mora imati iskustvo koje uključuje svjesnost da predmet iskustva postoji i onda kad nije predmet iskustva, kakav mora biti vremenski oblik takvog iskustva kod organizama na nepojmovnoj razini, koji ne vladaju pojmovima prošlosti, sadašnjosti i budućnosti? Bermudez smatra da na nepojmovnoj razini neke osnovne

---

¹¹³ isto, str. 168.

¹¹⁴ usp., str. 168. – 170.

sposobnosti prepoznavanja mogu ponuditi skok izvan kontinuirane sadašnjosti, na primjer prepoznavanje nekog predmeta uključuje povezivanje prethodnog i sadašnjeg iskustva tog predmeta. Pri tome još ne mora biti uključena svjesnost nezavisnog postojanja predmeta jer prepoznat može biti tek neki osjet ili subjektivni osjećaj. Prepoznavanje mora biti prepoznavanje nečega izvanjskog iskustvu, na primjer fizičkih predmeta. No, čini se, slijedeći Strawsona i Kanta da prepoznavanje predmeta zahtijeva posjedovanje pojma predmeta. Što bi bilo ono izvanjsko iskustvu što bi organizam nepojmovne razine mogao prepoznavati i time shvaćati od iskustva nezavisno postojanje toga? Budući da je priroda iskustva svijeta fundamentalno prostorne prirode, takve „stvari“ koje bi prepoznao nepojmovni organizam mogle bi biti lokacije. Organizmi koji ne vladaju pojmovima mogu imati sposobnost mišljenja o lokacijama na osnovi prostornosti okoline u kojoj žive.¹¹⁵

Kako je, međutim, moguće da prepoznavanje lokacija bude nezavisno od prepoznavanja predmeta jer čini se da je ono neodvojivo? Kako je moguće prepoznavanje lokacija bez sposobnosti poimanja trajnih materijalnih predmeta koji se nalaze na lokacijama? Lokacije se ne mogu prepoznavati same po sebi, nego samo po tome što se nešto nalazi na njima, po tome što ih nešto zauzima. Prema tome, da bi nepojmovni organizam mogao prepoznavati lokacije on mora moći prepoznavati nešto drugo što zauzima lokacije, a da to nisu materijalni predmeti. Bermudez predlaže dvije mogućnosti: ranije spomenutu ideju predmeta* kao nečega što, na primjer, dojenčad doživljava u raščlanjivanju vizualnog polja na omeđene odsječke i prema čemu pokazuje određena očekivanja, a da to ipak ne percipira kao predmet. Druga mogućnost tiče se upotrebe jezika koja ne uključuje referiranje na pojedine predmete već na svojstva, na primjer „Pada kiša.“ ili „Ima hrane.“ Bermudez se tu poziva na Quineovo razlikovanje gradivnih izraza (*mass terms*) koji se odnose na opće tipove (s)tvari (npr. voda, kiša, drvo) i brojivih izraza (*count terms*) koji se odnose na pojedinačne stvari. Ideju takvog referiranja na svojstva kroz upotrebu gradivnih, a ne brojivih izraza možemo primijeniti na razumijevanje toga kako se prepoznavanje lokacija može provoditi bez mišljenja o predmetima. Zamislimo neko vrlo primitivno biće koje prepoznaje svojstva poput hrane i topline i koje provodi navigaciju koja nije samo odziv na podražaje. Takvom navigacijom vraća se na neke

---

¹¹⁵ usp., str. 170. – 171.

lokacije na kojima je detektiralo svojstva poput hrane, vode, topline itd, dakle možemo reći da prepoznaje neke lokacije na osnovi svojstava, a ne pojedinačnih predmeta. Prema tome, prepoznavanje lokacija je moguće na nepojmovnoj razini, na osnovi prepoznavanja predmeta* ili svojstava ili jednog i drugog.¹¹⁶

Nadalje, potrebno je postaviti pitanje o ulozi pamćenja. Moguće je u najširem smislu razlikovati dva tipa pamćenja, svjesno (eksplicitno) i nesvjesno (implicitno). U nesvjesnom pamćenju prethodna iskustva utječu na tekuća iskustva, a da pri tome subjekt nije svjestan prethodnih iskustava. Postojanje nesvjesnog pamćenja očituje se u „diferencijalnom odzivu“ na podražaj ovisno o prethodnom izlaganju istom ili sličnom podražaju, a što je primijećeno ne samo kod životinja nego i kod biljaka. U svjesnom pamćenju subjekt je svjestan prethodnih iskustava, kroz memorijske slike ili na neki drugi način. Iako je podjela na nesvjesno i svjesno pamćenje prilično gruba, može biti predočena kroz evidenciju prikupljenu u radu s ljudima koji boluju od amnezije. Na primjer, jedan pacijent koji je bolovao od amnezije naučio je koristiti računar tijekom niza lekcija iako je na početku svake lekcije tvrdio da nikad prije nije koristio računar. Mora se napraviti jasnije razlikovanje svjesnog i nesvjesnog pamćenja jer da bismo argumentirali ulogu svjesnog pamćenja na nepojmovnoj razini ne možemo se zadržati na tome da je ono jezično priopćivo.¹¹⁷

I svjesno i nesvjesno pamćenje ima uzročnu ulogu u ponašanju onda kada ponašanje nije objašnjivo bez pozivanja na prethodna iskustva kao uzročno djelatna u ponašanju. Da bi pamćenje bilo svjesno, prethodna iskustva moraju uzročno djelovati na tekuća iskustva tako da su prethodna iskustva pri tome prepoznata kao prethodna, kao ona koja su se dogodila u prošlosti. Svjesno pamćenje zahtijeva dakle barem rudimentarno shvaćanje ideje prošlosti. Postojanje perspektive organizma prema svijetu zahtijeva sposobnost prepoznavanja, a ona zahtijeva svjesno pamćenje. Organizam može poduzimati složenu navigaciju, kao na primjer ptica koja leti u toplija podneblja tijekom zime, pri čemu osjetljivost na lokacije, svojstva ili predmete* utječe na navigacijsko ponašanje, a da pri tome nema svjesnog pamćenja prethodnih iskustava tih lokacija, svojstava ili predmeta*. Organizam koji se sjeća prethodnih iskustava lokacija, svojstava ili predmeta* ima

---

¹¹⁶ usp., str. 171. – 174.

¹¹⁷ usp., str. 174. – 175.

zametak svjesnosti o svojem kretanju kroz prostor i kroz vrijeme, a to je nužan (ali ne i dovoljan) uvjet razlikovanja subjektivne rute iskustva od svijeta kroz koji ta ruta prolazi. Sposobnost prepoznavanja prethodno doživljenih lokacija svjesnim pamćenjem pruža puniju svjesnost okoline kao postojeće u vremenu koje nadilazi tekući doživljaj.¹¹⁸

Postavlja se pitanje kako svjesno pamćenje razumijevanjem prošlosti utječe na stjecanje nepojmovne perspektive. Bermudez preuzima Campbellovo razlikovanje dva tipa orijentacije prema prošlosti, faznu orijentaciju i pojedinačnu orijentaciju. Na primjer, životinja koja hibernira vremenski se orijentira prema fazama, prepoznaje godišnja doba, ali se vremenski ne orijentira prema pojedinačnim vremenima, ne razlikuje prošlu jesen od tekuće jeseni, ne prepoznaje godišnja doba kao pojedinačna vremena, ne razlikuje tipove događaja od instanci događaja. Čini se da je za ulogu svjesnog pamćenja u nepojmovnoj perspektivi dovoljna fazna orijentacija prema prošlosti. Da bi se organizam sjećao neke pojedinačne lokacije on se ne mora sjećati nekog pojedinačnog vremena kad je bio na toj lokaciji, dovoljno je da se sjeća te lokacije u nekoj fazi vremenskog ciklusa. Sjećanje na neku pojedinačnu lokaciju ne mora referirati na neko pojedinačno vrijeme u vremenskom referentnom okviru jer da bi bila zadovoljena uzročna uloga sjećanja takvo referiranje nije potrebno.¹¹⁹

Nakon što smo ustanovili nužnost svjesnog pamćenja u nastanku nepojmovne perspektive, pojavljuju se problemi: prvo, postojanje svjesnog ili eksplicitnog pamćenja lako je ustanoviti kod jezičnih subjekata jer oni o njemu mogu davati iskaze, a kod nejezičnih subjekata možemo samo promatrati javljaju li se diferencijalni odzivi za koje ne znamo kako možemo ustanoviti jesu li oni pokazatelj implicitnog/nesvjesnog ili eksplicitnog/svjesnog pamćenja?¹²⁰

Drugo, postoji jaka skepsa u vezi postojanja nepojmovnih sposobnosti prepoznavanja jer smatra se da je prepoznavanje oblik klasificiranja kojim se predmeti iskustva povezuju s pojmovima. Bermudez na to odgovara da nije jasno

---

¹¹⁸ usp., str. 175. – 178.

¹¹⁹ usp., str. 178. – 180.

¹²⁰ usp., str. 181.

kako bi uopće moglo doći do stjecanja pojmova kad ne bi postojalo nepojmovno prepoznavanje. Jasno je da se stjecanje percepcijskih pojmova događa na osnovi percipiranja sličnosti među stvarima, a ono je nemoguće bez nekakve sposobnosti prepoznavanja. Prepoznavanje je osnovnija sposobnost i kao takva ne može ovisiti o sofisticiranijoj razini pojmovnog mišljenja. No, kako izgleda svjesno nepojmovno prepoznavanje? Evidencija ponašanja dojenčadi koja upućuje na to da dojenčad raščlanjuje vidno polje na omeđene odsječke oko kojih ima određena očekivanja pokazuje kako može postojati organizirano nepojmovno iskustvo. To pokazuje i mogućnost nepojmovnog mišljenja koje referira na svojstva. Nadalje, čini se da je jedan od gradivnih elemenata spoznaje i osjećaj poznatosti (familiarity) kako to izlaže Russell kad kaže da je „(...) poznatost samo prihvaćena sličnost...“¹²¹ Postojanje okolnosti da kod organizama koji koriste jezik i formuliraju vjerovanja osjećaj poznatosti nije jasno odvojiv od vjerovanja o prošlosti (do kojeg dovodi) ne znači da takav osjećaj ne postoji kod nejezičnih organizama koji ne mogu formulirati vjerovanja o prošlosti. Pored toga, izgleda da postoji veza sposobnosti prepoznavanja i elementarne induktivne generalizacije kod nepojmovnih organizama. Organizam će prepoznavati neku lokaciju prema svojstvu za koje je zainteresiran, tijekom vremena to će dovesti do induktivne generalizacije o tome što očekivati na kojoj lokaciji. Navedene se elementarne induktivne generalizacije razlikuju od ranije spomenutih instrumentalnih protovjerovanja jer potonja, iako su proizvedena prethodnim iskustvima, nisu instance svjesnog pamćenja. Bermudez ističe kako „(...) kroz medij elementarnih induktivnih generalizacija biće može dozvati svoja svjesna sjećanja da djeluju na tekuće ponašanje.“¹²² No, koju ulogu igra međuovisnost svjesnog pamćenja i elementarne induktivne generalizacije u argumentiranju postojanja svjesnog pamćenja kod nejezičnih organizama?¹²³

U eksperimentu koji je proveo Gaffan 1977. majmune se uvježbavalo i testiralo u tome da li u prikazivanju niza obojenih sličica od kojih se svaka nasumično prikazala dva puta prepoznaju da neke od njih vide po drugi put. Ako bi pritisnuli ručicu na drugo prikazivanje dobili bi grumen šećera kao nagradu, a ako bi pritisnuli

---

¹²¹ isto, str. 183.

¹²² isto, str. 184.

¹²³ usp., str. 185.

ručicu na prvo prikazivanje ne bi dobili ništa. Testirani majmuni su nakon uvježbavanja uspjeli razlikovati prvo i drugo prikazivanje s 90 posto točnosti. Rezultat se tumači povezivanjem nagrade sa poznatošću prikazane sličice u kojem se je uspjeh majmuna zasnivao na elementarnoj induktivnoj generalizaciji o tome da pritiskanje ručice kad se ugleda nešto već viđeno vodi do nagrade – u konjunkciji sa posebnim pojedinačnim svjesnim sjećanjima da je nešto već viđeno.¹²⁴

Na osnovi svega izloženog može se zaključiti da svaki organizam koji ima perspektivu protegnutu u vremenu mora imati svjesne sposobnosti prepoznavanja. Bermudez zaključuje kako se Gibsonova teorija ekološke percepcije mora nadograditi postavljanjem sposobnosti svjesnog prepoznavanja lokacija kao nužnog uvjeta za posjedovanje perspektive.¹²⁵

Najrudimentarniji oblici nepojmovnog sadržaja prvog lica (na sebstvo upućujuće informacije u perceptivnom iskustvu i u somatskoj propriocepciji) građa su za razumijevanje prirode samosvijesti i njenog stjecanja. Organizmi koji imaju takve sadržaje dijele se na one koji imaju nepojmovnu perspektivu i na one koji je nemaju. Samo one organizme koji imaju nepojmovnu perspektivu možemo smatrati samosvjesnima. Sposobnost svjesnog prepoznavanja lokacija nužan je, ali ne i dovoljan uvjet za posjedovanje nepojmovne perspektive. Razlika između svjesnog i nesvjesnog prepoznavanja lokacija podudara se s razlikom između svjesnih i nesvjesnih organizama te s razlikom između intencionalno i neintencionalno objašnjivog ponašanja. Moguće je da organizmi koji nemaju svjesno prepoznavanje lokacija i time nemaju perspektivu prema svijetu imaju svjesna perceptivna iskustva s nepojmovnim sadržajem prvog lica. U tom smislu, organizmi su svjesni barem ako imaju osjetilnost (fenomenalnu svijest u slabom smislu, nasuprot pristupnoj svijesti (access consciousness)). Pored toga, intencionalno objašnjenje ponašanja ne zahtijeva sposobnost svjesnog prepoznavanja lokacija. Na primjer, barem neka operantno uvjetovana ponašanja su intencionalna, a objašnjiva su samo povećanjem perceptivne osjetljivosti na afordanse, odnosno fenomenalnom sviješću u slabom smislu, osjetilnošću.

---

¹²⁴ usp., str. 185. – 186.

¹²⁵ usp., str. 187. – 188.

Nepojmovni sadržaji prvog lica u strukturi percepcije i u svjesnoj somatskoj proprioceptiji temeljni su oblici rudimentarne samosvijesti, sami po sebi nedovoljni za pripisivanje samosvijesti (osim u izvedenom smislu), ali su građa za stanja koja su samosvjesna u punom smislu kao što je iskustvo nepojmovne perspektive odnosno poduzimanja određene rute kroz prostor-vrijeme sa svjesnošću sebstva koje poduzima tu rutu.¹²⁶

Nepojmovna perspektiva podrazumijeva detektiranje nesolipsističke razlike iskustva i predmeta iskustva, a to zahtijeva shvaćanje da predmet iskustva postoji nezavisno od iskustva odnosno prepoznavanje da predmet iskustva postoji u nekom drugom trenutku od onog u kojem je predmet iskustva, što se ostvaruje svjesnim pamćenjem koje povezuje neko prethodno sa sadašnjim iskustvom tog predmeta – prepoznavanje lokacija prema na njima prisutnim svojstvima najjednostavniji je oblik takvog prepoznavanja. To je, međutim, neizravan način prepoznavanja lokacija (preko svojstava/predmeta* koji se na njima nalaze), a za pravo razumijevanje prostora potrebno je izravno prepoznavanje lokacija kao lokacija među kojima postoji mreža prostornih odnosa nezavisno od prostornih odnosa među svojstvima/predmetima* koji se tamo zatječu. Postoji razlika između relativno nepromjenjivog sistema prostornih odnosa među lokacijama i vrlo promjenjivih prostornih odnosa među stvarima koje se uvijek zatječu na nekoj, ali ne uvijek na istoj lokaciji. Navigacija i prostorno mišljenje dovode u sklad ova dva tipa prostornih odnosa – organizmi se mogu pratiti u odnosu jedni prema drugima i u odnosu prema lokacijama na kojima se zatječu.

Prostorno mišljenje ovisi o shvaćanju da su prostorni odnosi među lokacijama stalni, na osnovu čega se mogu pratiti promjenjivi prostorni odnosi među predmetima. Nepojmovna perspektiva svijeta uključuje svjesnost sebe u kretanju određenom rutom u prostoru i vremenu dok se njome krećemo, a to zahtijeva nekakvo razumijevanje prirode prostora. Samo prepoznavanje lokacija nije dovoljno za razlikovanje dva tipa prostornih odnosa uključeno u nepojmovnu perspektivu jer neki organizam bi mogao poduzimati navigaciju prepoznavanjem svojstava koje zatječe na lokacijama, a da pri tome ne shvaća prostorne odnose koji među lokacijama vrijede nezavisno od tih svojstava. Takvo minimalno prepoznavanje

---

¹²⁶ usp., str. 193.

lokacija prepoznaje lokacije, ali ih ne mora prepoznavati kao lokacije. Rudimentarna razina samosvijesti u perspektivi koju organizam ima prema svijetu igra ulogu u životu organizma i stoga je očekivano da će je implicirati brojne kognitivne i praktične sposobnosti. Analiza različitih navigacijskih sposobnosti može pomoći u shvaćanju kako se od sposobnosti minimalnog prepoznavanja lokacija može doći do potpune nepojmovne perspektive. Kad kažemo da organizam ima nepojmovnu perspektivu u svijetu to znači da taj organizam ima svjesnost da se kreće nekom određenom rutom kroz prostor i vrijeme dok se kreće (poduzima navigaciju) tom rutom, a što po sebi ima minimalan zahtjev da je taj organizam sposoban razlikovati predmet iskustva od iskustva predmeta. Ovaj nesolipsistički zahtjev implicira iskustvo koje razlikuje prošlost, sadašnjost i budućnost jer razlikovanje predmeta iskustva od iskustva predmeta znači shvaćanje da postojanje predmeta nadilazi konkretan trenutak u kojem on ulazi u iskustvo odnosno shvaćanje da je predmet postojao ranije (i da je i ranije bio dio iskustva) i da će postojati ubuduće (i da će ubuduće moći biti dio iskustva). Kao što je ranije rečeno, svjesno pamćenje u prepoznavanju lokacija prema svojstvima na lokacijama bazičan je način zadovoljenja nesolipsističkog zahtjeva. Svjesnost navigacije određenom rutom kroz prostor i vrijeme zahtijeva određeni stupanj prostorne svjesnosti jer prepoznavanje lokacija se odvija navigacijom između lokacija, a to zahtijeva sposobnost razlikovanja prostornih odnosa između stvari i prostornih odnosa između lokacija.

Bermudez dakle raščlanjuje ideju nepojmovne perspektive na dva elementa. *Nesolipsistička komponenta* odnosno razlikovanje iskustva od predmeta iskustva koja zahtijeva shvaćanje da predmet iskustva postoji nezavisno od određenog iskustva tog predmeta, što zahtijeva shvaćanje da predmet iskustva postoji i u drugom trenutku od onog u kojem je trenutno doživljen, što zahtijeva primjenu sposobnosti prepoznavanja kao što je svjesno pamćenje koje se rudimentarno očituje u prepoznavanju lokacija prema tamo prisutnim svojstvima. *Komponenta prostorne svjesnosti* odnosno korištenje prepoznavanje lokacija za navigaciju zahtijeva svjesnost sebe kao onoga što poduzima navigaciju kroz okolinu, što zahtijeva razumijevanje prirode prostora, što zahtijeva shvaćanje razlike između

prostornih odnosa među lokacijama i prostornih odnosa među stvarima (svojstvima i predmetima na lokacijama).¹²⁷

Odnos svjesnosti prostora, samosvijesti i razumijevanja kako su predmeti iskustva nezavisni od uma često je problematiziran u filozofiji. Bermudez se osvrće na Peacockeovo stanovište prema kojem pripisivanje organizmu sposobnosti za ponovljenu identifikaciju lokacije pretpostavlja da organizam vlada pojmom prvog lica. Bermudez mora oboriti to stanovište kako bi argumentirao postojanje nepojmovne perspektive nejezičnih i predjezičnih organizama jer je sposobnost ponovljene identifikacije lokacije element nepojmovne perspektive, a prema tezi o Principu prioriteta odnos jezika i pojmova je takav da pojmove ne mogu posjedovati nejezični organizmi. Peacocke tvrdi da pravo prepoznavanje prostora zahtijeva a) sposobnost ponovljene identifikacije lokacija kroz vrijeme, što zahtijeva b) sposobnost identifikacije svoje trenutne lokacije s lokacijom na koju smo već naišli, što zahtijeva c) da s vremenom izgrađujemo integriranu reprezentaciju okoline. Prema Peacockeu sposobnosti b) i c) nisu moguće bez posjedovanja barem primitivnog oblika pojma prvog lica. Bermudez želi argumentirati kako organizmi bez sposobnosti za refleksivnu autoreferenciju mogu imati sposobnost prostornog rasuđivanja.

Ako to prihvatimo onda organizam može imati sposobnost prostornog rasuđivanja bez sposobnosti da reflektira o svojem odnosu s okolinom odnosno može ponovno identificirati lokacije bez eksplicitnog reprezentiranja sebe u svojoj okolini (odnosno bez pojma prvog lica). Ako se prihvati da je sposobnost stvaranja integrirane reprezentacije okoline kroz vrijeme uvjet sposobnosti prostornog rasuđivanja onda je potrebno pokazati kako se ona može pripisati nejezičnim/predjezičnim organizmima. Bermudez to namjerava učiniti razmatranjem eksperimentalne evidencije o sposobnostima prostorno-vremenske navigacije kakve posjeduju nejezični organizmi, a koje su dostupne samo u takvom prostornom rasuđivanju. Proučavanje učenja kod životinja i psihološka istraživanja predjezične

---

¹²⁷ usp. 197. – 198.

dojenčadi pružaju empirijsku evidenciju koja se ne može bolje i jednostavnije/štedljivije objasniti nego li pripisivanjem mentalnih reprezentacija.¹²⁸

Da bi se navigacija mogla ispravno opisati kao upravljana reprezentacijom prostornih svojstava okoline, što za Bermudeza nije isto što i integrirana reprezentacija okoline u vremenu, potrebno je zadovoljiti dva nužna (ali ne dovoljna) uvjeta: 1. da se prostorna navigacija ne može reducirati na kodirane sekvence pokreta tijela i 2. da nije upravljana osjetljivošću na svojstva okoline koja su samo kovarijante prostornih svojstava. Prvi se uvjet odnosi na pitanje je li neko kretanje prostorom doista usmjereno nekoj lokaciji ili se može objasniti određenom sekvencom motoričkih pokreta. Ponašanje koje zahtijeva pripisivanje reprezentacija ne može se objasniti kao puki odziv na podražaje. U tom pogledu vrlo je važnu evidenciju pružio eksperiment sa štakorima u labirintu, kojem je cilj bio testirati razliku učenja lokacije i učenja odziva sekvencom pokreta. U labirintu križnog tlocrta s četiri krajnje točke označene kao „sjever“, „jug“, „istok“ i „zapad“ štakori su puštani naizmjenično sa „sjevera“ ili „juga“ u različitim ponavljanjima eksperimenta. Za prvu grupu štakora nagrada (hrana) je bila smještena na istom mjestu u svim ponavljanjima što znači da ih ista sekvenca pokreta ne bi uvijek dovela do hrane. Za drugu grupu štakora nagrada (hrana) je bila smještena na „istoku“ ili „zapadu“ ovisno o tome jesu li puštani sa „sjevera“ ili „juga“ što znači da bi ih ista sekvenca pokreta uvijek dovela do hrane. Jasno je da bi prva grupa štakora, ako bi samo ponavljala istu sekvencu pokreta naučenu u uspješnom pronalaženju hrane, do hrane uspjela doći u samo polovinu ponavljanja. Da bi prva grupa štakora uspjela pronaći hranu s obzirom na promjene u svojim početnim položajima morala bi reprezentirati hranu kao prisutnu na određenoj lokaciji i morala bi kontrolirati svoje pokrete u kretanju prema toj lokaciji. Eksperiment je pokazao da se je prva grupa štakora naučila kretati labirintom i dolaziti do hrane puno brže od druge grupe, a iz toga je izveden zaključak da životinje lakše uče kodirajući prostorne informacije o lokacijama umjesto o određenim sekvencama pokreta. Ono važnije što se iz ovog eksperimenta može izvesti jest minimalan uvjet koji mora biti zadovoljen prije nego se uopće možemo pitati da li neki organizam ima integriranu reprezentaciju okoline kojom upravlja svojim ponašanjem, a taj uvjet je da se njegovo ponašanje može razumjeti u

---

¹²⁸ usp. 207. – 208.

smislu kodiranja informacija o udaljenom cilju, a ne u smislu kodiranja naučenih odziva.¹²⁹

Tom polaznom uvjetu potrebno je pridružiti daljnji uvjet koji se odnosi na mogućnost da navigacijsko ponašanje ne bude upravljano ni kodiranim sekvencama pokreta niti reprezentacijama lokacija. Moguće je da organizam naprosto bude osjetljiv na svojstva okoline koja tek kovariraju s prostornim svojstvima. Neke životinje, poput goluba pismoša, pokazuju fascinantnu sposobnost navođenja vlastitog kretanja prema svojem izvornom položaju (domu). Kad ih se ispusti u nepoznatoj okolini, gotovo odmah se počnu kretati u prilično izravnom pravcu prema domu koji može biti udaljen stotinama kilometara. Budući da se usmjeravanje prema domu ne može objasniti sposobnošću računanja svojeg položaja na osnovi procjene o smjeru kretanja, udaljenosti i protoku vremena, mora se zaključiti da se golubovi pismoše navode reagirajući na podražaje koji nose prostorne informacije. Jedno objašnjenje je da opažaju kut dolaska nevizualnih podražaja (mirisa, niskofrekventnih zvukova) koji se šire iz pravca doma, drugo objašnjenje je da opažaju podražaje koji kovariraju sa zemljopisnom širinom i dužinom i koji su opazljivi s bilo koje točke Zemljine površine, kao što su na primjer Zemljino magnetsko polje ili položaj sunca ili zvijezda. To je tzv. bikoordinatna navigacija. Međutim, u oba ta objašnjenja postoji osjetljivost životinje na svojstva okoline koja kovariraju sa fizičkim svojstvima, ali ne nužno i osjetljivost na fizička svojstva okoline. Pojačavanje intenziteta magnetnog polja prema polovima, mirisi i niskofrekventni zvukovi koji se šire iz pravca doma nisu prostorna svojstva već svojstva okoline koja samo kovariraju s njima.¹³⁰

Prema tome, da bi se uopće došlo do mogućnosti da se ponašanje organizma opiše kao upravljano reprezentacijama prostornih svojstava okoline moraju biti zadovoljena dva minimalna nužna uvjeta: 1. da se to ponašanje ne može reducirati na kodiranu sekvencu pokreta tijela i 2. da to ponašanje nije upravljano osjetljivošću na svojstva okoline koja samo kovariraju s prostornim svojstvima. Čini se da konjunkcija ova dva nužna uvjeta ne može dati dovoljan uvjet za pripisivanje navigacijskog ponašanja upravljano reprezentacijama prostornih svojstava okoline,

---

¹²⁹ usp., str. 208. – 210.

¹³⁰ usp., str. 210. – 211.

ali proučavanjem ponašanja koja zadovoljavaju te nužne uvjete može se rasvijetliti kako dolazi do ponašanja koja odražavaju posjedovanje integrirane reprezentacije svijeta. Posjedovanje integrirane reprezentacije svijeta implicira shvaćanje da postoje mnoge moguće rute između neke dvije lokacije, a to je ključan element u shvaćanju povezanosti (i povezivosti) prostora. To shvaćanje praktično se očituje u navigacijskoj sposobnosti pomišljanja i pronalaženja različitih ruta do iste lokacije, na primjer u zaobilazanju prepreka. Dobar pokazatelj da neki organizam posjeduje integriranu reprezentaciju okoline jest njegova sposobnost da zaobilazi prepreke koje mu se ispriječe na putu do neke određene lokacije, kao što je na primjer izvor vode. U eksperimentu sa štakorima u labirintu štakori su do hrane mogli doći trima rutama različite duljine pa su brzo naučili najkraću rutu, a kad je ona bila blokirana, brzo su naučili koristiti rutu srednje duljine. Međutim, kad je najkraća ruta bila blokirana iza točke spajanja sa srednjom rutom, štakori nisu koristili srednju rutu već su odmah prelazili na najdulju rutu. Uspoređivanje i biranje između ispresijecanih ruta u labirintu sugerira da su štakori imali integriranu reprezentaciju labirinta.¹³¹

Uvjet za pripisivanje posjedovanja integrirane reprezentacija prostora jest sposobnost subjekta da reagira na prostorna svojstva predmeta i podražaja uz osjetljivost na promjenu vlastitog položaja. Za zadovoljenje ovog uvjeta, Bermudez preuzima Peacockeovu ideju *intencionalne mreže* i nadograđuje je prostornim pamćenjem. Osjetljivost na perspektivu (*perspectival sensitivity*) jest osjetljivost intencionalnog djelovanja organizma na promjene u njegovoj perspektivi prema svijetu. Intencionalna mreža je dijagram koji predstavlja percipirane predmete i udaljenosti među njima te smjerove kojima bi se organizam trebao kretati u namjeri da se približi tim predmetima. Organizam koji posjeduje osjetljivost na perspektivu ponaša se ovako: ako se nalazi u točki A i vidi hranu u točki C (i želi doći do hrane) i nakon toga se pomakne u točku B (koja je bliža točki C, ali nije na ruti A-C), on će da bi došao do C, krenuti rutom B-C. Dakle, ako ima osjetljivost na promjenu u perspektivi prema željenom cilju (hrani) krenut će rutom koja je najkraća iz točke u kojoj se trenutno nalazi.¹³²

---

¹³¹ usp., str. 211. – 213.

¹³² usp., str. 213. – 215.

Bermudez smatra da intencionalna mreža ne može sadržavati samo trenutno opažene predmete i rute koje vode do njih već da mora sadržavati i prostorno pamćenje odnosno zapamćene lokacije i rute koje vode do njih. Tome je tako jer organizam osjetljiv na perspektivu mora biti osjetljiv na to kako se prostorna svojstva predmeta mijenjaju s promjenom njegovog položaja, a što uključuje i prostorne odnose između predmeta koje trenutno percipira i predmeta koje je percipirao ranije i predmeta koje će tek percipirati.¹³³

Eksperiment s njemačkim ovčarima pokazao je osjetljivost na perspektivu kod pasa. Ispitivači su pse na uzici povelili niz stazu iz početne točke u točku A na kojoj se je nalazila hrana pa natrag u početnu točku i zatim u točku B na kojoj se je nalazila hrana pa natrag u početnu točku. Ispitivači nisu psima dozvolili da pojedu hranu u točkama A i B. Točke su bile dovoljno udaljene tako da se jedna točka nije mogla vidjeti iz druge točke. Nakon što se pse pustilo s uzice iz početne točke, u 96% slučajeva oni su krenuli po hranu u bližu točku (A) i potom su iz točke A krenuli prečicom ravno po hranu u točku B. Za razliku od štakora u labirintu koji su uspoređivali tri rute do hrane i računali koja je najefikasnija, psi su na osnovi informacija o poznatim rutama došli do prečice načinom koji ovisi o njihovoj osjetljivosti na promjenu svojeg položaja u prostoru. Time su psi pokazali da imaju osjetljivost na perspektivu za razliku od štakora.¹³⁴

U jednom drugom eksperimentu mladog čimpanzu ispitivač je nosio do 18 lokacija na kojima je pred njim sakrio hranu. Čimpanza je dakle vidio svaku lokaciju i bio nošen svakom rutom između lokacija. Nakon što je čimpanza pušten, uspio je pronaći gotovo svu hranu i to koristeći najbolju rutu prema duljini i preferenciji poželjnosti hrane što pokazuje njegovu sposobnost praćenja prostornih odnosa koja je osjetljiva na promjenu njegovog položaja.¹³⁵

Eksperiment s dojenčadi pokazao je da i dojenčad posjeduje osjetljivost na perspektivu. Dojenčadi su pokazani predmeti skriveni u jednom od dva spremnika koja su bila s tri strane ograđena staklenim zidovima. Kako bi došlo do skrivenog

---

¹³³ usp., str. 215.

¹³⁴ usp, str. 215. – 217.

¹³⁵ usp., str. 217.

predmeta, dojenče je moralo otpuzati oko staklenih zidova do stražnje strane koja je bila neograđena. Uspješnost dojenčeta da pronade predmet svjedoči o njegovoj osjetljivosti na promjene u perspektivi prema promjeni vlastitog položanja kretanjem.¹³⁶

Treća komponenta posjedovanja integrirane reprezentacije okoline odnosi se na sljedeće: da bi organizam kao percipijent koji se kreće mogao uskladiti reprezentacije dva tipa prostornih odnosa, onih relativno statičnih između lokacija i onih dinamičnijih između stvari koje mijenjaju lokacije, on mora shvaćati da su to dva različita tipa prostornih odnosa, a to zahtijeva shvaćanje da su lokacije različite od stvari na lokacijama. Ako organizam može pomišljati lokaciju samo preko predmeta* ili svojstva na lokaciji, onda on nema shvaćanje prirode prostora potrebno za integriranu reprezentaciju okoline. Za to je potrebno da organizam prepoznaje stalnost lokacija kroz promjene predmeta* ili svojstva koja se zatječu na njima, a to zahtijeva da lokacije može prepoznavati (i ponovno identificirati) nezavisno od onoga što se na njima nalazi.¹³⁷

Eksperimenti Tolmana i Honzika iz 1930. pokazali su prisutnost „latentnog učenja“ kod štakora, koje ima važne implikacije za reprezentiranje prostora. Dvije grupe štakora puštane su u labirint pri čemu je jedna dobivala nagradu u obliku hrane na kraju labirinta, a druga nije. Štakori iz grupe koja je dobivala hranu brzo su se naučili kretati labirintom dok su štakori iz druge grupe besciljno lutali, i gubili se u labirintu na kraju eksperimenta isto kao i na početku. Međutim, kad je hrana postavljena drugoj grupi, štakori iz te, prethodno nenagrađivane grupe gotovo su odmah pokazali sposobnost da uspješno prolaze labirintom. Nalaz eksperimenta se interpretira tako da su nenagrađivani štakori znali najbrži put kroz labirint, ali da prije nego što im je ponuđena nagrada nisu imali motiva da primijene to svoje „latentno učenje“. Da bi se odvijalo latentno učenje štakori su morali prepoznati da je lokacija na kojoj nalaze hranu ista ona lokacija koju su prethodno posjetili i na kojoj nije bilo

---

¹³⁶ usp., str. 217.

¹³⁷ usp., str. 218. – 219.

hrane. Da su štakori prepoznavali lokaciju samo na osnovu na njoj zatečenog predmeta ili svojstva, latentno učenje ne bi bilo moguće.¹³⁸

Kako je već rečeno, Bermudez ideju nepojmovne perspektive dijeli u dva glavna dijela koja naziva *nesolipsistička komponenta* i *komponenta prostorne svjesnosti*. Komponenta prostorne svjesnosti odnosi se na manifestaciju navigacijskog ponašanja organizma koja mora zadovoljiti ranije navedene minimalne uvjete i koja implicira tri kognitivne sposobnosti: sposobnost mišljenja o različitim rutama koje vode do istog mjesta, sposobnost praćenja promjena u prostornim odnosima među stvarima koje su uzrokovane vlastitim kretanjem u odnosu prema tim stvarima i sposobnost mišljenja o lokacijama nezavisno od predmeta* ili svojstva koja se nalaze na tim lokacijama. Strukturiranost nepojmovne perspektive u dvjema glavnim komponentama omogućuje da se razumije kako oblici nepojmovnog sadržaja prvog lica doprinose stvaranju rudimentarne samosvijesti. Kao što je rečeno, punina samo-svjesnosti izravno je proporcionalna punini svjesnosti okoline spram koje se sebstvo opaža kao različito, a razumijevanje sebe različitim od fizičke okoline zahtijeva nezavisno razumijevanje prirode te okoline. Budući da je fizička okolina u suštini prostorna, to zahtijeva razumijevanje prirode prostora koje se u određenom stupnju manifestira navigacijskim sposobnostima organizma.¹³⁹

Važnost prostornosti za nepojmovnu perspektivu potrebno je dalje obrazložiti, naime postavlja se pitanje zašto je baš razumijevanje prostornosti, a ne nekog drugog svojstva neophodno za razumijevanje prirode fizičke okoline. Bermudez navodi da za Evansa sposobnost mišljenja pravih misli u prvom licu implicira sposobnost samo-lokacije tj. samo-identifikacije s elementom predmetnog poretka odnosno, kako to Bermudez tumači, samosvijest podrazumijeva svjesnost sebe kao prostornog elementa u prostornom svijetu. A to podrazumijeva razumijevanje prostorne prirode svijeta. Ne može se razdvojiti ideja opažljivog predmetnog svijeta od ideje subjekta koji je smješten u tom svijetu i čija je lokacija dana onime što

---

¹³⁸ usp., str. 219.

¹³⁹ usp, str. 220. – 221.

opaža. Samo-svjesnost je svjesnost sebe kao prostornog bića koje interagira s prostornim svijetom.¹⁴⁰

Prepoznavanje prostornosti okoline i svoje smještenosti u njoj uglavnom proizlazi iz shvaćanja vlastitih mogućnosti za kretanje i djelovanje u toj okolini, a sposobnost navigacije u tome igra važnu ulogu. Osnova ideje nepojmovne perspektive mogu biti informacije koje upućuju na sebstvo u vizualnoj percepciji, pogotovo informacije o mogućnostima djelovanja i reagiranja koje okolina pruža percipijentu, a to su afordanse koje kao nepojmovni sadržaj prvog lica sudjeluju u izgradnji samosvijesti. Nepojmovna perspektiva uključuje prostorno rasuđivanje, a afordanse su važan skup reprezentacija nad kojima se provodi to rasuđivanje. „Prostorno rasuđivanje uključeno u razvoj nepojmovne perspektive u velikoj je mjeri stvar kalibriranja različitih afordansi u integriranu reprezentaciju svijeta.“¹⁴¹ Takvo kalibriranje afordansi bit će funkcija razumijevanja prostornih odnosa među njima, a građu za to će pružiti navigacija između afordansi. Kalibriranje afordansi u integriranu reprezentaciju svijeta uključuje prepoznavanje da prostorni odnosi među afordansama imaju svojstva simetrije afordansi i tranzitivnosti afordansi. Shvaćanje simetričnosti znači prepoznavanje da ruta koja vodi od prve do druge afordanse u suprotnom smjeru vodi od druge do prve afordanse. Shvaćanje tranzitivnosti znači prepoznavanje da ako prva ruta vodi od prve do druge afordanse, a druga ruta vodi od druge do treće afordanse onda prva ruta plus druga ruta vodi od prve do treće afordanse. Kalibriranje afordansi u integriranu reprezentaciju svijeta uključuje i sposobnost razlikovanja afordansi od lokacija na kojima se nalaze odnosno shvaćanje da neka lokacija može imati različite afordanse u različito vrijeme. To je shvaćanje identiteta afordansi. Kako neki organizam primjenjujući shvaćanje simetrije, tranzitivnosti i identiteta afordansi gradi integriranu reprezentaciju svijeta? Može se reći da takva reprezentacija ne može postojati ako prostor afordansi (afordanse poznate organizmu) nije povezan (ili blizu povezanosti), što znači da organizam prepozna postojanje rute između bilo koje dvije afordanse. Kontinuirana primjena shvaćanja simetrije, tranzitivnosti i identiteta afordansi može dovesti do povezanog prostora afordansi. To nije dovoljan uvjet integrirane reprezentacije

---

¹⁴⁰usp., str. 222.

¹⁴¹usp., str. 224.

svijeta, ali je osnova na kojoj se ona može graditi stjecanjem daljnjih sposobnosti. Idejom afordanse zadovoljava se Ograničenje stjecanja, to jest, ograničenje koje određuje da se naučena kognitivna sposobnost mora moći izgraditi od postojećih, rudimentarnijih sposobnosti.¹⁴² Ako je percepcija afordansi urođena kako to sugerira empirijska evidencija i ako je osnova za izgradnju integrirane reprezentacije svijeta prepoznavanje simetrije, tranzitivnosti i identiteta afordansi, „(...) onda je savršeno razumljivo kako sposobnosti implicirane u integriranoj reprezentaciji svijeta mogu nemisteriozno proizaći iz urođenih sposobnosti.“¹⁴³

Nakon što je pokazao kako nepojmovni sadržaji prvog lica prisutni u strukturi percepcije i u somatskoj propriocepciji sudjeluju u izgradnji *nepojmovne perspektive* kao oblika pretežno tjelesne samo-svjesnosti odnosno svjesnosti utjelovljenog sebstva kao nositelja fizičkih svojstava, Bermudez želi pokazati kako je svjesnost utjelovljenog sebstva kao nositelja psiholoških svojstava ne samo jednako važna nego i neophodna za rješenje paradoksa samosvijesti. Veza psihološke samo-svjesnosti i svjesnosti drugih umova kod bića koja posjeduju pojmove očituje se u stalnosti značenja psiholoških predikata – njihovo značenje je isto u prvom, drugom i trećem licu (na primjer „ja gledam“, „ti gledaš“, „on gleda“). Na osnovu te *prima facie* evidencije postavlja se Teza o simetriji koja kaže da je samo-svjesnost nekog subjekta konstitutivno povezana sa njegovom svjesnošću drugih umova. Bermudez razlikuje „slabo“ i „jako“ čitanje Teze o simetriji. Prema „slabom“ čitanju psihološka samo-svjesnost ne postoji bez svjesnosti drugih umova odnosno sposobnosti subjekta da razlikuje barem neke tipove psiholoških stanja kod drugih subjekata odnosno da barata barem nekim psihološkim predikatima ili psihološkim reprezentacijama¹⁴⁴ koje se ne primjenjuju isključivo u prvom licu. Dakle, „slabo“ čitanje Teze o simetriji je nespojivo s argumentom iz analogije jer ne dozvoljava logički nezavisno pripisivanje psiholoških svojstava sebi, pa onda prema analogiji i drugim subjektima. Prema „jakom“ čitanju Teze ne samo što psihološka samo-

---

¹⁴² usp., str. 223. – 227.

¹⁴³ usp., str. 227.

¹⁴⁴ Mentalna reprezentacija koja omogućava razlikovanje tipova psiholoških stanja, neovisno o vladanju jezikom.

svjesnost nije moguća bez svjesnosti drugih umova nego nijedan subjekt ne može razlikovati tipove svojih psiholoških stanja koje ne razlikuje kod drugih subjekata odnosno ne može baratati niti jednim psihološkim predikatom ili psihološkom reprezentacijom koja je primjenjiva samo u prvom licu. Teza o simetriji je neovisna o činjenici da vlastita i tuđa psihološka svojstva spoznajemo na fundamentalno drugačije načine, ona samo tvrdi da sposobnosti kojima spoznajemo svoju psihologiju ne mogu postojati bez usporedivih sposobnosti kojima spoznajemo tuđu psihologiju.¹⁴⁵

Na osnovu čega još zaključujemo o istinitosti Teze o simetriji osim *prima facie* evidencije o stalnosti psiholoških predikata? Bermudez izlaže argument u prilog Tezi o simetriji koji se ne ograničava na pojmovno mišljenje, ali koji ne podržava „jako“ čitanje Teze. Polazna točka argumenta je ranije spomenuta kontrastivna dimenzija samo-svjesnosti odnosno sposobnost razlikovanja sebe od okoline pri čemu je punina samo-svjesnosti izravno proporcionalna punini svjesnosti okoline naspram koje se osvještuje razlika. Somatska propriocepcija je ograničen oblik te razlikujuće samo-svjesnosti jer uspostavlja tek razliku sebstva i ne-sebstva, pri čemu se o ne-sebstvu ne mora znati ništa više od toga da nije prijemčivo na volju. Posjedovanje bogatijeg zahvaćanja okoline znači bogatiju samo-svjesnost, posjedovanje nepojmovne perspektive povezano je s višim stupnjem razlikujuće samo-svjesnosti, a ona implicira prešutnu referenciju na „prostor kontrasta“ kojeg čine sve ostale stvari. Razlikujuća samo-svjesnost subjekta „(...) ovisi o njegovoj sposobnosti da razlikuje i prebrojava pojedinačne instance dane kategorije.“¹⁴⁶

Povezanost psihološke samo-svjesnosti sa svjesnošću drugih umova upućuje na društvenim interakcijama u kojima netko sebe prepoznaje posebnim psihološkim subjektom samo u kontrastnom prostoru drugih psiholoških subjekata. Bermudez nastoji pronaći primjere društvenih interakcija nejezičnih ili predjezičnih subjekata na osnovi kojih bi im se mogla pripisati nepojmovna psihološka samo-svjesnost. Neo-lockeovskim argumentom ustanovilo se da je psihološka samo-svjesnost povezana

---

¹⁴⁵ usp., str. 229. – 232.

¹⁴⁶ isto, str. 241.

sa sortalnom kategorijom psiholoških subjekata koja je složena (raščlanjiva na temeljnije kategorije) i kao takva neodređena jer izgleda da ne postoji skup nužnih i dovoljnih uvjeta za određenje radi li se u nekom slučaju o psihološkom subjektu ili ne. Potrebno je stoga odrediti srž ideje psihološkog subjekta odnosno skup temeljnih psiholoških kategorija koje, ako su zajedno/zbirno instancirane u nekom entitetu pružaju jaku *prima facie* evidenciju da se radi o psihološkom subjektu. Kako iz beskonačnog mnoštva psiholoških kategorija izdvojiti one temeljne kojima bi se odredila srž ideje psihološkog subjekta?¹⁴⁷

Razlikovanjem onih psiholoških kategorija koje se mogu pripisati i entitetu koji nije psihološki subjekt od onih koje se mogu pripisati samo psihološkom subjektu. Na primjer, možemo prihvatiti da je neki organizam osjetilan (*sentient*) odnosno sposoban osjećati bol i ugodu, ali da nije psihološki subjekt jer je osjetilnost nužan, ali ne i dovoljan uvjet za bivanje psihološkim subjektom. S druge strane, jedna od temeljnih psiholoških kategorija pripisivih samo psihološkim subjektima sasvim jasno je kategorija percipiranja svijeta jer bilo kakva percepcija (u barem jednom modalitetu) je nužan uvjet pripisivanja psiholoških stanja uopće. „Dakle, svjesnost sebe kao psihološkog subjekta mora uključivati svjesnost sebe kao percipijenta.“¹⁴⁸

Percepcija je, međutim, nužan, ali ne i dovoljan uvjet psihološke subjektivnosti jer je kategorija psihološki samo-svjesnih subjekata uža od kategorije samo-svjesnih percipijenata kao što je kategorija psiholoških subjekata uža od kategorije percipijenata. Pored percepcije nužan uvjet je i intencionalno djelovanje kojim subjekt sebe osvješčuje kao činitelja u okolini prema kojoj djeluje manje ili više uspješno zadovoljavajući namjere. Psihološki subjekti ne samo što svijet percipiraju i u njemu djeluju nego na njega i psihološki reaguju – bez reaktivnih psiholoških stanja poput raspoloženja i osjećaja teško da možemo govoriti o psihološkom životu.

Intencionalno djelovanje motivirano je željama/protoželjama i vjеровanjima/protovjеровanjima, a želje/protoželje ne mogu nastati bez reaktivnih psiholoških stanja (npr. osjećaj bola ili neugode stvara želju za izbjegavanjem). Reaktivna stanja poput osjećaja imaju i fiziološke funkcije, na primjer u izazivanju

---

¹⁴⁷ usp, str. 241. – 243.

¹⁴⁸ usp, str. 244.

lučenja hormona te psihološke i društvene „nusprodukte“, poput spremanja i izazivanja epizodičkog pamćenja ili poticanja društvenog zbližavanja, a sve je to svojstveno samo organizmima koje smatramo psihološkim subjektima. Stoga Bermudez srž ideje psihološkog subjekta pronalazi u njegovoj svjesnosti sebe kao percipijenta, činitelja i nositelja reaktivnih psiholoških stanja. Pri tome je sporedno jesu li svi ti uvjeti nužni ili zbirno dovoljni, važno je jedino da pružaju snažnu *prima facie* evidenciju za psihološku subjektivnost nekog promatranog entiteta.¹⁴⁹

Psihološka samo-svjesnost je povezana sa subjektivim prepoznavanjem sebe kao psihološkog subjekta u kontrastnom prostoru drugih psiholoških subjekata, a to prepoznavanje je povezano sa skupom kategorija koje određuju srž ideje psihološkog subjekta. Tako će subjekt razlikovati sebe kao percipijenta u kontrastnom prostoru drugih percipijenata, činitelj u kontrastnom prostoru drugih činitelja itd. Da bismo ustanovili postoji li rudimentarna psihološka samo-svjesnost na nepojmovnoj razini moramo stoga proučiti ponašanja nejezičnih i predjezičnih subjekata u kontrastnom prostoru društvenih interakcija. Bermudez se prvenstveno usredotočava na empirijsku evidenciju proizašlu iz proučavanja interakcija dojenčadi (do prve godine života) s roditeljima. Oko devetog mjeseca života, kod dojenčadi započinje „društveno-kognitivna revolucija“. Ne samo što dojenče otkriva nove načine djelovanja na predmete nego počinje u komunikaciji pokazivati namjeru dijeljenja iskustava o svojim doživljajima. Bermudez će argumentirati da ovo novonastalo ponašanje dojenčadi upućuje na prisutnost psihološke samo-svjesnosti. Empirijska evidencija svjedoči da se ljudi rađaju kao društvena bića, na primjer novorođenče staro 42 minute pokazalo je sposobnost oponašanja ispitivačevih gesti otvaranja usta i plaženja jezika što upućuje na novorođenčetu „društvenu svjesnost“ tjelesne sličnosti s odraslim ispitivačem, to jest oponašanje pretpostavlja novorođenčetu prepoznavanje da ono samo može napraviti te geste, a to pretpostavlja prepoznavanje da ima tjelesnu strukturu jednaku drugim ljudima. Druga evidencija koja svjedoči o društvenoj svjesnosti novorođenčadi jest sposobnost razlikovanja glasova, na primjer novorođenčad stara tri dana preferira glas svoje

---

¹⁴⁹ usp., str. 244. – 247.

majke među glasovima drugih roditelja, kao i sposobnost razlikovanja lica¹⁵⁰, na primjer novorođenčad prosječno stara 45 sati preferira lice svoje majke itd. Pored toga, gotovo od samog rođenja, novorođenče pokazuje osjetljivost na tuđa emocionalna stanja, na primjer počinje plakati kad čuje drugo novorođenče kako plače (a i sposobno je razlikovati svoj od tuđeg plača). U dobi od tri mjeseca dojenče pokazuje preferenciju prema nasmiješenom licu u odnosu na neutralno lice osobe s kojom interagira. Dojenčad u dobi od dva mjeseca započinje „protorazgovore“ naizmjeničnim reciprocitetnim vokalizacijama s drugom dojenčadi.¹⁵¹ Evidencija pokazuje da dojenče staro mjesec i pol interagira s majkom tako da orijentira svoje tijelo prema njoj, fokusira je pogledom, slijedi njen glas, majci izražava osjećaje pokretima tijela, izrazima lica i glasovima, reagira na reakciju majke, odaje dojam kao da majci želi prenijeti poruku o svojim stanjima i osjećajima. Da se doista radi o rudimentarnom obliku razgovora pokazuju eksperimenti u kojima je dojenčad stara mjesec i pol do dva mjeseca interagirala s majkama preko televizijskog ekrana. Protorazgovor se, i tako posredovan, odvijao normalno sve do trenutka kad su ispitivači prekinuli prijenos tv signala i počeli dojenčadi prikazivati snimke reakcija majki snimljene nekoliko minuta ranije. Dojenčad je tada pokazala uznemirenost jer glasovi i izrazi majki na snimkama nisu bili kompatibilni glasovima i izrazima dojenčadi, to jest, nisu predstavljali odgovarajuću polovicu dijaloga. Prema „dubokom“ tumačenju ovakvih interakcija radi se o pravoj intencionalnoj komunikaciji u kojoj ne samo što se dojenče ponaša s namjerom nego i prepoznaje majčine namjere. Dojenčetu stoga treba pripisati razlikujuću samo-svjesnost, ono ima svjesnost sebe kao činitelja i majke kao percipijenta, odnosno i sebe i majke kao nositelja reaktivnih psiholoških stanja. Međutim, jednostavnije objašnjenje protokonverzacijskog ponašanja dojenčeta ne mora mu pripisivati razlikujuću psihološku samo-svjesnost. Na primjer, dojenče može ulaziti u protorazgovore jer mu pruža zadovoljstvo uočavati tjelesnu podudarnost ili reakcijsku međuovisnost

---

¹⁵⁰ Postoje naznake da i neki nejezični organizmi imaju sposobnost razlikovanja drugih jedinki. Godfrey-Smith navodi rezultate proučavanja hobotnica u laboratorijskom zatočeništvu: hobotnice su pokazale sposobnost razlikovanja i prepoznavanja ljudi što se očitivalo kroz drugačija ponašanja prema drugim ljudima i kroz ista ponašanja prema istim ljudima (na primjer jedna hobotnica je uvijek vodom špricala istu laborantinu). Vidi: Godfrey-Smith, P. (2016.) *Other Minds: The Octopus, The Sea and the Deep Origins of Consciousness*. Farrar, Straus and Giroux.

¹⁵¹ usp., str. 248. – 251.

svojih pokreta i majčinih pokreta, a kao u ranije spomenutoj imitaciji izraza lica to uočavanje tjelesne podudarnosti koja dojenčetu pruža evidenciju njegovog sebstva ne mora implicirati psihološku samo-svjesnost. Jednostavnije objašnjenje protorazgovora može se pozivati na dojenčetovo izazivanje i reguliranje osjećaja u interakciji s majkom, ali ne nužno i na slanje poruke o svojim osjećajima ili mišljenje misli o majci kao o nekome tko ima osjećaje. Može se tumačiti da dojenče izaziva neki osjećaj kod majke zato što je naučilo da će to izazvati isti osjećaj kod njega, u povišenom intenzitetu. Takvo ponašanje se može opisati kao intencionalno, ali ne i kao intencionalno odašiljanje poruke o svojim osjećajima nekome koga dojenče prepoznaje kao nositelja osjećaja. Takav nas opis usmjerava „plitkom“ tumačenju protokonverzacijskog ponašanja.

Ranije spomenuta „revolucija“ u razvoju dojenčeta koja počinje oko devetog mjeseca života očituje se u tome što dojenče tada prvi put pokazuje sposobnost da istovremeno barata fizičkim predmetima i interagira kroz protokonverzacije i to tako da interakciju s predmetima uključuje u interakciju s osobama i obrnuto. Bermudez smatra da će najbolje objašnjenje takvog novog, *trijadičkog* tipa interakcija biti u pripisivanju dojenčetu razlikujuće psihološke samo-svjesnosti. Razmotrit ćemo tri tipa trijadičkih društvenih interakcija. Najjednostavniji i temeljni tip je „*združena selektivna vizualna pažnja*“ (joint selective visual attention). U združenoj vizualnoj pažnji dojenče usmjerava svoju pažnju predmetu za koji primijeti da je pogled druge osobe usmjeren na taj predmet te potiče drugu osobu da usmjeri pažnju na predmet za koji je ono samo zainteresirano. Eksperimenti su pokazali da osmomjesečna dojenčad može pratiti pogled ispitivača koji ih je pogledao u oči i skrenuo pogled te da devetomjesečna dojenčad može usmjeriti svoju pažnju na predmet na koji majka upire prstom. Dojenčad dakle pokazuje sposobnost prepoznavanja tuđeg kuta gledanja, a to je preduvjet nadilaženja perceptivnog egocentrizma. Šestomjesečna dojenčad pokazuje sposobnost da naizmjenično pogledava u predmet i u majku/skrbnika što u kasnijem razvoju prerasta u pokušaj da postavi predmet u fokus zajedničke pažnje. Puzanjem i kretanjem dojenče stalno mijenja perspektivu u odnosu na neke točke u okolini što je vjerojatno preduvjet kasnijem razvoju dojenčetovog prepoznavanja da postoje tuđe perspektive. S devet mjeseci dojenče počinje pokazivati prstom na predmet i naizmjenice gledati u predmet i u majku kao da želi uspostaviti zajednički fokus pažnje. Bermudez zaključuje (koristeći zaključak

na najbolje objašnjenje uz štedljivost (parsimony) kao nužan uvjet najboljeg objašnjenja) da to upućuje na razlikujuću psihološku samo-svjesnost dojenčeta povezanu s psihološkom kategorijom percipijenta. To što dojenče usmjerava pogled predmetu na koji pokazuje majka i potom gleda u majku tražeći povratnu informaciju (da li je pogledalo pravi predmet) najbolje se može objasniti ako zaključimo da dojenče ima svjesnost sebe kao percipijenta koji pokušava percipirati ono što percipira drugi percipijent (majka) koji ima drugačiju perspektivu.¹⁵²

Još jasniji primjer ponašanja koji navodi na takav zaključak jest ono u kojem dojenče nastoji da usmjeri pažnju drugoga na predmet za koji je samo zainteresirano. Dojenče pokušava postići da majka pogleda nešto što njega zanima, što znači da shvaća da je majka percipijent. Dojenče shvaća da je i ono samo percipijent jer pokušava postići svoj cilj time što pokazuje majci kako ono promatra predmet, želeći da majka prepozna da ono nešto promatra i da sama skrene pogled na to.¹⁵³

Navedeni primjeri združene vizualne pažnje povlače pripisivanje dojenčetu sadržaja prvog lica kao što su namjere, na primjer „(...) dojenče želi, „Majka će pogledati kamo gledam“¹⁵⁴ i protovjervovanja „(...) dojenče prepoznaje, „Majka će pogledati kamo gledam ako naizmjenice gledam u to i u nju“¹⁵⁵.

Evidencija drugog tipa trijadičke društvene interakcije, *koordiniranog združenog angažmana* (coordinated joint engagement) upućuje na to da dojenče prepoznaje sebe kao činitelja. Istraživanje interakcija jednog dojenčeta i njegove majke u više navrata tijekom duljeg perioda pokazalo je važnu promjenu između devetog i desetog mjeseca života, već spomenuti trijadički tip interakcija: majka je dojenčetu pokazala kolica i kotače kako se okreću na njima te je zatim rekla dojenčetu da povuče kolica konopom, što je ono i učinilo i u očekivanju uspjeha pogledalo majku i nasmiješilo joj se (iako nije uspjelo povući kolica jer je konop bio labav). Kasnije su igre i interakcije postale sofisticiranije, na primjer dojenče je majci

---

¹⁵² usp., str. 255. – 258.

¹⁵³ usp., str. 258.

¹⁵⁴ isto, str. 259.

¹⁵⁵ isto, str. 259.

veselo pružilo igračku (lopticu) kad je majka to zatražila. Koordinirani združeni angažman pretpostavlja združenu vizualnu pažnju i prema tome razlikujuću psihološku samo-svjesnost povezanu s kategorijom percipijenata, ali implicirano i s kategorijom činitelja. Dojenče kroz igre i interakcije pokazuje ne samo uživanje u svojem činjenju/djelovanju nego i uživanje u uspješnom izvršavanju namjera, a to podrazumijeva svjesnost sebe kao činitelja. Kad je izvršena namjera združena onda to ukazuje na svjesnost da su i drugi sudionici činitelji (što se očituje u zajedničkom zadovoljstvu). Najbolje objašnjenje koordiniranog združenog angažmana i dojenčevog užitka u uspješno obavljenim zadacima i igrama povlači pripisivanje dojenčetu sadržaja kao što su „Uspio sam u onome što sam namjeravao.“¹⁵⁶ i, u suradničkim igrama „Uspjeli smo u onome što smo pokušavamo učiniti“¹⁵⁷. Čini se da je u suradničkim igrama važno međusobno prepoznavanje namjera sudionika pa se dojenčetu može pripisati da prepoznaje „Majka želi da joj dam lopticu.“¹⁵⁸. Dojenče dakle pokazuje svjesnost sebe kao činitelja i majke kao činitelja.¹⁵⁹

Treći tip trijadičkih društvenih interakcija koji ukazuje na dojenčevu razlikujuću samo-svjesnost povezanu s kategorijom nositelja reaktivnih psiholoških stanja također se javlja nakon devetog mjeseca života. U *socijalnom referenciranju* dojenče regulira svoje ponašanje na osnovi emocionalnih reakcija drugih osoba, u tipičnom slučaju na daljnje ponašanje dojenčeta utječe njegova percepcija emocionalne reakcije majke u nekoj situaciji. Socijalno referenciranje također pretpostavlja združenu vizualnu pažnju, otvara emocionalnu i reaktivnu dimenziju samo-svjesnosti, a samo-svjesnost „(...) izranja iz konteksta kooperativnog i interaktivnog ponašanja u koje se dojenče uključuje kako bi se nosilo sa svijetom nepoznatih i često uznemiravajućih predmeta i ljudi.“¹⁶⁰ U ranije opisanom eksperimentu vizualne litice dojenčad stara godinu dana pokazuje socijalno referenciranje. Dojenče nastoji doći do majke koja se nalazi s druge strane stola i kad na putu naiđe na vizualnu liticu iza koje je neprozirna ploha postavljena na veću

---

¹⁵⁶ isto, str. 261.

¹⁵⁷ isto, str. 262.

¹⁵⁸ isto, str. 262.

¹⁵⁹ usp., 260. – 262.

¹⁶⁰ isto, str. 263.

dubinu ispod stakla, dojenče pogleda u dubinu i u majku preko puta koja je od ispitivača dobila uputu da pokazuje izraz straha ili sreće. Dojenčad uključena u eksperiment prepoznala je i odgovorila na majčinu emocionalnu reakciju na situaciju: „Od 19 dojenčadi čije majke su se smiješile, 14 ih je prešlo preko dubine, dok niti jedno 17 od dojenčadi čije majke su pokazivale strah nije prešlo preko dubine do majke.“¹⁶¹ Objašnjenje takvog ponašanja dojenčeta zahtijeva da mu se pripíše shvaćanje da i majka reagira na događaje i stvari jednako kao i ono odnosno da shvaća ne samo to da su i majka i ono percipijenti svijeta nego i da su nositelji reaktivnih psiholoških stanja. Dojenče socijalnim referenciranjem uči o svijetu, prepoznavanjem majčinih emocionalnih reakcija (ili reakcija drugog skrbnika) uči o prirodi zbunjujućih i zagonetnih novih predmeta ili događaja s kojima se susreće. Objašnjenje toga zašto dojenče pogledom traži od majke vodstvo kad se nađe pred vizualnom laticom, suočeno s dubinom povlači da mu se pripíše instrumentalno protovjerovanje o tome da će mu „(...) majčine reakcije pružiti indicaciju o tome je li situacija tako loša kakvom se čini (...)“¹⁶² Dojenčetu se može pripisati sadržaj kao što je prepoznavanje da „Majka je poput mene i reagira na događaje na istu vrstu načina kao i ja.“¹⁶³ te za prenošenje u djelovanje sadržaji kao što su prepoznavanje „Izraz na njenom licu znači da ona ne bi išla naprijed.“¹⁶⁴ i namjeravanje „Napravit ću ono što bi ona napravila.“¹⁶⁵ Dojenčetova svjesnost majke kao bića koje emocionalno reagira kao i ono samo jest razlikovna psihološka samo-svjesnost povezana s psihološkom kategorijom nositelja reaktivnih stanja.¹⁶⁶

---

¹⁶¹ isto, str. 263.

¹⁶² isto, str. 264.

¹⁶³ isto, str. 264.

¹⁶⁴ isto, str. 264.

¹⁶⁵ isto, str. 264.

¹⁶⁶ usp., 262. – 264.

6. Rješenje paradoksa samosvijesti

Kao što je pokazano, jedan aspekt paradoksa samosvijesti jest eksplanatorna cirkularnost: subjektovo jezično vladanje osobnom zamjenicom prvog lica objašnjava se pripisivanjem subjektu misli u prvom licu, a te su misli razumljive (prema Principu jezika misli) samo ako se subjektu pripiše vladanje zamjenicom prvog lica. Što su misli u prvom licu?¹⁶⁷

Subjektovo shvaćanje pravila refleksivnosti instance (token-reflexive rule) i subjektovo znanje da je on proizveo relevantnu instancu zamjenice „ja“ nisu dovoljni uvjeti objašnjenja vladanja osobnom zamjenicom prvog lica. Na primjer, onaj tko zapisuje (ili simultano prevodi) diktiranu rečenicu „Ja te očekujem.“ čini to shvaćajući pravilo da relevantna instanca zamjenice „ja“ referira na svakoga tko ju izgovara ili zapisuje i znajući da on sam zapisuje ili izgovara tu instancu zamjenice „ja“. Dakle zadovoljava oba uvjeta, ali ne referira ne sebe niti misli da referira na sebe.¹⁶⁸

Nedostaje li ovdje *namjera* zapisivača/prevoditelja da zamjenicu „ja“ koju je svjesno proizveo upotrijebi da referira na sebe? Ako bi se reklo da zapravo nije proizveo zamjenicu „ja“ u relevantnom smislu jer je za to potrebno nešto više od toga da se ona samo zapiše ili izgovori, opet bismo se morali pozvati na njegovu namjeru.¹⁶⁹

Što je u namjernoj autoreferenciji korištenjem osobne zamjenice prvog lica sadržaj te namjere? Bermudez se poziva na Griceovu teoriju značenja koja se koristi općenitim objašnjenjem komunikacijske namjere: A pridaje neko značenje x-u ako A namjerava izricanjem x-a proizvesti kod promatrača¹⁷⁰ neki efekt na osnovi prepoznavanja te namjere. Mogu se namjeravati dva tipa reakcije primatelja,

---

¹⁶⁷ usp. 275.

¹⁶⁸ usp. 275. – 276.

¹⁶⁹ usp. 276.

¹⁷⁰ Izvorno: *audience*. Pretpostavit ću da je umjesto doslovnog prijevoda engleskog izraza *audience* izrazom publika ovdje primjereno koristiti izraz promatrač u sveobuhvatnom značenju slušatelja, gledatelja, primatelja poruke.

„informativski“ i „praktični“: informativska poruka namjerava proizvesti vjerovanje ili srodno kognitivno stanje, praktična poruka namjerava proizvesti neko djelovanje.¹⁷¹

Moguća psihološka neplauzibilnost teorije komunikacijske namjere u određivanju nužnih i dovoljnih uvjeta svake pojedine instance korištenja jezika izbjegava se primjenom teorije na razini vrsta rečenica, a ne instanci rečenica.¹⁷²

Primjena teorije komunikacijske namjere na razumijevanje namjerne autoreferencije razotkriva dva problema. Prvo, izgleda da na razini analize ispod razine rečenice, u činovima referencije i predikacije, ne postoji jasna podjela na informativsku i praktičnu namjeru. Referencija bi se trebala tumačiti informativskom namjerom, namjerom izazivanja vjerovanja. Izgovorim rečenicu „To je zeleno.“ u blizini zelene jabuke i upirući prstom u nju s namjerom da kod promatrača izazovem vjerovanje da je jabuka zelena. No, da bih promatraču uspješno saopćio misao da je jabuka zelena nije nužno da promatrač ima vjerovanje da je predmet u koji upirem prstom subjekt u mojoj rečenici niti je nužno da ja imam namjeru da mu izazovem takvo vjerovanje.¹⁷³

Drugo, razvojna psihologija svjedoči da se pravi pojam vjerovanja kasno javlja u kognitivnom razvoju, dugo nakon i razvijene upotrebe jezika (i vladanja osobnom zamjenicom prvog lica). Klasični „zadatak pogrešnog vjerovanja“ pruža evidenciju kako se djeci do otprilike četvrte godine života ne može pripisati posjedovanje vjerovanja jer ne prepoznaju da drugi subjekt može imati vjerovanja o svijetu koja su suprotna njihovoj percepciji.¹⁷⁴ Prema tome, pojam vjerovanja ne može biti dio komunikacijske namjere pripisane korisnicima jezika mlađima od tri godine.¹⁷⁵

---

¹⁷¹ usp. str. 277.

¹⁷² usp., str. 278.

¹⁷³ usp., str. 278. – 279.

¹⁷⁴ Dijete vidi kako maskota spremi čokoladu u ormarić i kako maskota napusti sobu. U odsustvu maskote ispitivač premjesti čokoladu i pita dijete gdje će maskota potražiti čokoladu kad se vrati. Dijete do određene dobi nema sposobnost da maskoti pripiše vjerovanja koja su u kontrastu s djetetovom percepcijom i odgovara da će maskota potražiti čokoladu na mjestu na kojem je dijete vidjelo da je premještena.

¹⁷⁵ usp., str. 280.

Bermudez izlaže elementarni prikaz zadovoljavajućeg objašnjenja komunikacijske namjere koja upravlja jezičnom referencijom:

Izricatelj IZ izriče¹⁷⁶ X da bi referirao na predmet O ako i samo ako IZ izriče X namjeravajući: a) da se nekom promatraču P usmjeri pažnja na O, b) da P bude svjestan namjere (a) te c) da svjesnost u (b) bude dio objašnjenja za P-ovo usmjeravanje pažnje na O.¹⁷⁷

Problem autoreferencije postavljen je s obzirom na dvije pretpostavke: da je namjerna autoreferencija specijalni slučaj namjerne referencije i da se namjerna referencija najbolje može razumjeti kroz teoriju komunikacijske namjere. Primjena gore navedenog prikaza komunikacijske namjere na korištenje osobne zamjenice prvog lica daje sljedeći rezultat:

Izricatelj IZ izriče „ja“ da referira na sebe* ako i samo ako IZ izriče „ja“ s punim shvaćanjem pravila reflektivnosti instance da instance „ja“ referiraju na onog tko ih proizvodi, i s trostrukom namjerom: a) da se nekom promatraču P usmjeri pažnja na IZ, b) da P bude svjestan IZ-ove namjere da P-ova pažnja bude usmjerena na IZ, c) da svjesnost u (b) bude dio objašnjenja P-ovog usmjeravanja pažnje na IZ.¹⁷⁸

Ovo, međutim, nije zadovoljavajuće jer IZ može referirati na sebe/sebe* bez namjere da skrene pažnju na IZ, a ta je mogućnost i stvorila paradoks samosvijesti. Stoga bi prikaz trebao izgledati ovako:

Izricatelj IZ izriče „ja“ da referira na sebe* ako i samo ako IZ izriče „ja“ s punim shvaćanjem pravila reflektivnosti instance da instance „ja“ referiraju na onog tko ih proizvodi, i s trostrukom namjerom: a) da se nekom primatelju P usmjeri pažnja na njega*, b) da P bude svjestan njegove* namjere da P-ova pažnja bude usmjerena na njega*, c) da svjesnost u (b) bude dio objašnjenja P-ovog usmjeravanja pažnje na njega*.¹⁷⁹

---

¹⁷⁶ Bermudezov izraz *utterer* prevodim kao izricatelj jer smatram da najbolje prenosi značenje s obzirom na Bermudezovo korištenje izraza *utterance* u značenju svakog korištenja jezika, usmenog i pismenog izricanja pa tako za njega izricatelj može biti i netko kome su prerezane glasnice.

¹⁷⁷ usp., str. 281.

¹⁷⁸ usp., str. 282.

¹⁷⁹ usp., str. 283.

Svaka surečenica u trostrukoj namjeri je misao u prvom licu jer u svakoj se nalazi indirektna povratna zamjenica njega*, a da bi se izbjegla eksplanatorna cirkularnost koja čini jedan aspekt paradoksa samosvijesti svaka od te tri surečenice mora se moći formulirati koristeći nepojmovne misli prvog lica. Ovdje stoga treba primijeniti građu skupljenu istraživanjem nepojmovnih sadržaja prvog lica.¹⁸⁰

U surečenici (a) dvije su ključne komponente: prvo, izricatelj namjerava usmjeriti nečiju pažnju na nešto, a takva mogućnost na nepojmovnoj razini pokazana je pojavom *združene selektivne vizualne pažnje* koju najbolje objašnjava namjera dojenčadi da skrenu pažnju druge osobe na predmet koji ih zanima (iako u tim primjerima taj predmet nisu oni sami). Drugo, izricatelj treba biti svjestan sebe* kao mogućeg predmeta tuđe pažnje, a to je, kao stvar fizičke samosvijesti poduprto evidencijom proprioceptivne i tjelesne samosvijesti i posjedovanja nepojmovne perspektive. Dakle, (a) se može preformulirati na nepojmovnoj razini kroz namjeru privlačenja pažnje na tjelesno sebstvo proprioceptivne samosvijesti ili na tjelesno sebstvo kao na prostorni element u interakciji s prostornom okolinom.¹⁸¹

U surečenici (b) se zahtijeva da izricatelj osobne zamjenice „ja“ ima namjeru da primatelj prepozna njegovu* namjeru da mu skrene pažnju na sebe*, a to je povratna svjesnost namjere iz surečenice (a) odnosno „namjera drugog reda“ jer je u psihološko stanje koje je sadržaj namjere (da P bude svjestan njegove* namjere) ugrađeno treće psihološko stanje (namjera da pažnja P-a bude usmjerena na njega*). Među tri psihološka stanja u surečenici (b) nalazi se stanje prvog lica koje za predmet ima daljnje psihološko stanje. Pitanje koje se ovdje postavlja jest da li je moguće preformulirati surečenicu (b) na nepojmovnoj razini s obzirom na ovakvu složenost mišljene namjere, odnosno je li na nepojmovnoj razini moguća „namjera drugog reda“ i je li moguće na nepojmovnoj razini imati psihološko stanje prvog lica u namjeri višeg reda.¹⁸²

Bermudez odgovor ponovno pronalazi u eksperimentima združene vizualne pažnje čiju evidenciju najbolje objašnjava pripisivanje dojenčadi takvih psiholoških

---

¹⁸⁰ usp. 281. – 283.

¹⁸¹ usp. 283. – 284.

¹⁸² usp. 284. – 285.

stanja. Pripisivanje dojenčetu prepoznavanje namjera majke najbolje objašnjava njegovo ponašanje (pokazano zadovoljstvo ostvarenjem zadatka koji je majka postavila) u odgojnim igrama koje su formativno važne u zadnjoj četvrtini prve godine života. Međutim, to se može zadovoljavajuće objasniti pripisivanjem namjera prvog reda, a ovdje je potrebno uputiti na evidenciju koja opravdava pripisivanje dojenčetu namjere drugog reda, kao u surečenici (b). Bermudez nudi evidenciju u obliku modificiranja eksperimenta koordinirane združene pažnje. Izvorno, majka dojenčetu pokaže kolica privezana na konop i kotače kako se okreću na kolicima. Zatim uputi dojenče da povuče kolica konopom što dojenče i učini, bez uspjeha jer konop nije bio napet, ali istovremeno, u očekivanju uspjeha, veselo pogleda majku. Prema Bermudezu, objašnjenje dojenčetrovog veselja zahtijeva da mu pripišemo dva protovjerovanja: da dojenče prepozna „(...)„Uspio sam u onome čega sam se latio.“¹⁸³ i da dojenče prepozna da „(...) „Majka prepozna da sam uspio u onome čega sam se latio.“¹⁸⁴. Ako pretpostavimo da se je dojenče osmjehnulo majci u očekivanju uzvratnog osmijeha možemo zamisliti situaciju u kojoj se majka nije uzvratno osmjehnula što je kod dojenčeta izazvalo uznemirenost. Tu uznemirenost dojenčeta možemo objasniti tako da dojenčetu pripišemo namjeru da kod majke izazove zadovoljstvo kada uspije u onome čega se je latilo, a to znači da dojenčetu pripisujemo namjeru drugog reda sa sadržajem prvog lica: dojenče ima namjeru „(...)„Majka je zadovoljna kad prepozna da sam uspio u onome čega sam se latio.“¹⁸⁵ Takva situacija nije samo *ad hoc* zamišljena za potrebu argumenta nego se može i empirijski testirati naspram alternativnog objašnjenja koje ne implicira namjeru drugog reda, npr. da dojenče namjerava da „(...) Majka je zadovoljna kad se dogodi to i to.“¹⁸⁶ Ako bi drugo objašnjenje bilo točno, pod pretpostavkom da je relevantan događaj pomicanje kolica, onda bi dojenče bilo uznemireno svaki put kad bi se kolica pomakla, a majka ne bi pokazala zadovoljstvo. Ako bi objašnjenje koje pripisuje namjeru drugog reda bilo točno onda bi dojenče bilo uznemireno samo onda kada bi pomicanje kolica ovisilo o dojenčetrovom činu povlačenja konopa, a

---

¹⁸³ isto, 286.

¹⁸⁴ isto, 286.

¹⁸⁵ isto, str. 286.

¹⁸⁶ isto, str. 287.

majka ne bi pokazala zadovoljstvo. Dakle, ako uviđamo da postoji stvarna psihološka razlika između ova dva moguća objašnjenja, i da jedno nije vjerojatnije od drugoga, onda moramo dozvoliti mogućnost da se surečenica (b) može preformulirati na razini nepojmovnog korištenja zamjenice prvog lica.¹⁸⁷

Surečenica (c) je namjera da surečenice (a) i (b) stoje u određenom odnosu, *griceovski* rečeno da svjesnost iz (b) bude razlog za uspjeh namjere iz (a). Međutim, kako na nepojmovnoj razini ne operiraju razlozi potrebno je pronaći nešto analogno njima, a pronalazimo ga u uzročnoj interpretaciji prema kojoj (c) preformuliramo ovako: „(...) da svjesnost u (b) dovede do toga da P-ova pažnja bude usmjerena na njega*.“¹⁸⁸ Budući da su (a) i (b) objašnjeni ovdje je jedino potrebno objasniti uzročnu relaciju „dovođenja do toga da“¹⁸⁹ i kako ona sudjeluje u namjeri koja povezuje (a) i (b). Bermudez kaže da je uzročna relacija „dovođenja do toga da“ suštinski povezana s posjedovanjem nepojmovne perspektive (i na osnovi nje pripisane samosvijesti) jer uključuje svjesnost sebstva koje interagira s okolinom, koje „dovodi do toga da“ se u okolini nešto dogodi. Međutim, to je fizičko uzrokovanje, a u predloženoj preformulaciji surečenice (c) na snazi je psihološko uzrokovanje, prema tome potrebno je opravdati postojanje takvog uzrokovanja na razini nejezičnih i predjezičnih organizama ako želimo dokazati postojanje nepojmovne namjere u toj preformulaciji. I to ne uzrokovanja „od uma prema svijetu“ (kroz svjesnost sebe kao činitelja koji ostvaruje učinke u svijetu) nego „od uma prema umu“ odnosno kroz svjesnost sebe kao činitelja čije namjere mogu imati učinke u mentalnim stanjima drugih subjekata. U opravdanju postojanja takvog psihološkog „dovođenja do toga da“ Bermudez se ponovno poziva na primjere iz rasprave o psihološkoj samosvijesti, kao što su instance združene vizualne pažnje koje se mogu objasniti pripisivanjem protovjerovanja poput: „Dojenče prepoznaje, „Majka će pogledati tamo gdje ja gledam ako budem naizmjenično gledao od tamo prema njoj.“¹⁹⁰. Dojenče prepoznaje da će njegovo pogledavanje od predmeta prema majci dovesti do toga

---

¹⁸⁷ usp. 285. – 287.

¹⁸⁸ usp., 290.

¹⁸⁹ Bermudez uvodi tehnički izraz „dovođenje do toga da“ (bringing-it-about-that) umjesto pojma uzroka jer taj izraz smatra dovoljnim da se njime zahvati uzročna relacija koju ovdje treba objasniti, bez upuštanja u teoriju uzročnosti.

¹⁹⁰ isto, str. 290.

da majka pogleda predmet, dakle prepoznaje „dovođenje do toga da“ od svojeg uma prema umu drugog subjekta. Ako prihvatimo takvo prepoznavanje, preformulacija (c) je opravdana na nepojmovnoj razini.

Bermudez smatra da se ovime rješava problem eksplanatorne cirkularnosti jer se cirkularnost sposobnosti za samosvjesnu misao kroz vladanje osobnom zamjenicom prvog lica razotkriva kao prividna. Sve misli u prvom licu implicirane vladanjem osobnom zamjenicom prvog lica mogu biti nepojmovne tako da budu logički nezavisne od vladanja osobnom zamjenicom prvog lica. Pomoću njih se može objasniti jezično vladanje osobnom zamjenicom prvog lica, a one same ne moraju pretpostavljati takvu jezičnu sposobnost.¹⁹¹

Problem cirkularnosti sposobnosti kao drugi aspekt paradoksa (ljudske) samosvijesti proizlazi iz onoga što je Bermudez imenovao Ograničenjem stjecanja koje kaže da ako je neka kognitivna sposobnost psihološki stvarna onda mora postojati objašnjenje kako ju je pojedinac stekao u normalnom tijeku ljudskog razvoja. Bermudez kaže kako ovo ograničenje treba shvatiti kao „negativan test“: ako se stjecanje neke kognitivne sposobnosti ne može objasniti normalnim tijekom ljudskog razvoja onda je upitno je li ona uopće psihološki stvarna. Stjecanje kognitivnih sposobnosti koje su uključene u ovladavanje jezikom shvaćamo kao proces učenja koji obično počinje u drugoj godini života ljudskog mladunčeta. Ako bi se ispostavilo da se neka od tih sposobnosti ne može steći učenjem onda bi se, prema Ograničenju stjecanja moglo reći da ona nije psihološki stvarna. Prema kanonskom tumačenju Ograničenja stjecanja kakvo je Bermudezu potrebno za opći argument rješavanja paradoksa samosvijesti, ovladavanje jezičnim korištenjem osobne zamjenice prvog lica mora se moći objasniti postojanjem nekog trenutka u razvoju pojedinca u kojem on posjeduje *sposobnost za to ovladavanje* te nekog prethodnog trenutka u kojem ne posjeduje tu *sposobnost*, ali posjeduje neke druge sposobnosti na osnovi kojih je razumljivo da može steći tu *sposobnost*. To na prvi pogled stvara cirkularnost jer svaki takav prethodni trenutak mora sadržavati sposobnost mišljenja misli u prvom licu, a čini nam se da takva sposobnost ne može postojati bez sposobnosti za jezično korištenje osobne zamjenice prvog lica. Ova prividna cirkularnost se, kao i u slučaju eksplanatorne cirkularnosti, može ukloniti

---

¹⁹¹ usp. 290. – 291.

pokazivanjem kako se sadržaji prvog lica koji su implicirani u vladanju osobnom zamjenicom prvog lica mogu pronaći na nepojmovnoj razini, neovisno od jezične sposobnosti. U razvojnem trenutku koji prethodi trenutku u kojem se posjeduje jezična sposobnost korištenja osobne zamjenice prvog lica mogu postojati sposobnosti mišljenja misli sa nepojmovnim sadržajima prvog lica, a te misli mogu biti ključne u procesu učenja korištenja osobne zamjenice prvog lica.¹⁹²

Bermudez ističe kako samosvijest ima složenu, višeslojnu strukturu koja je većim dijelom sakrivena jezikom. Njegov cilj je bio rasvijetliti one nepojmovne oblike samosvijesti koji stoje u osnovi viših oblika samosvijesti, koji su dakle logički i ontogenetski rudimentarniji od viših oblika. Deflacijska teorija samosvijesti kakvu razmatra Bermudez počinje pretpostavkom da je objašnjenje sposobnosti subjekta da misli o sebi osnova objašnjenja svega što je specifično za samosvijest. Pojmovni oblici samosvijesti obuhvaćaju propozicijske stavove prema pojmovnim sadržajima prvog lica, a objašnjenje vladanja pojmom prvog lica je dovoljno za objašnjenje pojmovnih oblika samosvjesnog mišljenja. Na prvi pogled se čini da bi se objašnjenje vladanja pojmom prvog lica (preko objašnjenja vladanja osobnom zamjenicom prvog lica) moglo približiti potpunom objašnjenju samosvijesti. Međutim, izgleda da u objašnjenju složenih propozicijskih stavova, kao što su pamćenje i želja, i u objašnjenju želja drugog reda postoje bitne činjenice koje deflacijska teorija ne može zahvatiti. Na primjer, ono što pamćenje čini autobiografskim pamćenjem, a želju željom drugog reda jest posjedovanje karakterističnog sadržaja prvog lica, a u deflacijskoj teoriji ta se karakterističnost mora objasniti na razini pojma prvog lica. Međutim, objašnjenje pojma prvog lica ne može se izvesti iz objašnjenja jezičnog vladanja osobnom zamjenicom prvog lica.¹⁹³

Bermudez zaključuje kako bi se teorija samosvijesti trebala razvijati kroz ocrtavanje „taksonomije“ u kojoj bi se izdvojili razni odjeliti pojmovni oblici samosvijesti za koje bi se potom pokazalo kako se na razini sadržaja mogu odrediti

---

¹⁹² usp. 291. – 293.

¹⁹³ usp. 294. – 296.

njihova specifična svojstva. Ti viši oblici samosvijesti „(...) izranjaju iz bogate osnove nepojmovnog mišljenja u prvom licu...”¹⁹⁴

---

¹⁹⁴ isto, 297.

7. Zaključak

Samosvijest odnosno svijest o sebi kako je obično shvaćamo ispoljava se u sposobnosti korištenja osobne zamjenice prvog lica, „ja“. Ako mislim da sam „ja“ taj koji nešto čini, onda sam time svjestan sebe kao činitelja odnosno svjestan sam sebe kao posebnog entiteta u svijetu. Međutim, nastanak samosvijesti ne može ovisiti o stjecanju sposobnosti za jezično korištenje osobne zamjenice prvog lica jer stjecanje te sposobnosti podrazumijeva sposobnost mišljenja misli u prvom licu. Dakle, da bismo objasnili samosvijest potrebno je pokazati kako čovjek u razvojnom stadiju prije stjecanja jezične sposobnosti, u predjezičnom stadiju dojenčeta posjeduje sposobnost mišljenja nepojmovnih misli sa sadržajem prvog lica, odnosno rudimentarne oblike predjezične samosvijesti, a koji pružaju osnovu za razvoj sposobnosti korištenja jezika i time, pune samosvijesti. Rudimentarne oblike samosvijesti kakve moramo pripisati predjezičnom dojenčetu da bismo objasnili nastanak pune ljudske samosvijesti, trebamo pripisati i nejezičnim životinjama koje pokazuju iste oblike ponašanja koji su najbolje objašnjivi pripisivanjem posjedovanja takvih oblika samosvijesti. Prema takvom shvaćanju, ljudska samosvijest nije iznenadna i izolirana pojava u evoluciji životinjskog svijeta nego je dio kontinuiteta stvarnosti. U citatu Williama Jamesa koji navodi Godfrey-Smith¹⁹⁵ izražava se želja da se svijest objasni i shvati kao dio kontinuiteta stvarnosti umjesto da se doživljava kao prodor nekakve nove, do sada nepostojeće prirode. Ono što vrijedi za svijest, vrijedi i za samosvijest pogotovo stoga što njihov odnos nije u potpunosti razjašnjen: je li samosvijest nužan uvjet svijesti kao što je svijest nužan uvjet samosvijesti?¹⁹⁶ U tom pogledu se slažem s paradigmom Bermúdezovog projekta, ljudsko posjedovanje pojma prvog lica u naturalističkoj paradigmi mora moći biti objašnjeno procesima koji polaze od predpojmovnog stadija razvoja ljudskog mladunčeta, a što sugerira, kroz jednaka ponašanja i postojanje nepojmovnog sadržaja prvog lica i kod nejezičnih životinja. Vrijedilo bi istražiti koliko se u tom smislu zamagljuje granica postojanja

---

¹⁹⁵ Godfrey-Smith, P. (2016.) *Other Minds: The Octopus, The Sea and the Deep Origins of Consciousness*. Farrar, Straus and Giroux

¹⁹⁶ Smith, Joel, "Self-Consciousness", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/self-consciousness/>>.

svijesti bez samosvijesti pod pretpostavkom da je moguća ikakva svijest svijeta bez barem rudimentarne samosvijesti. Zanimljiva je u tom smislu Glasgowljeva analiza ponašanja jednostaničnih mikroorganizama i jednostavnih višestaničnih životinja u kojoj se neka ponašanja objašnjavaju pripisivanjem onoga što Glasgow naziva minimalnim sebstvom koje može pružiti osnovu za pojavljivanje svijesti. Složena građevina Bermúdezove teorije otvorena je za nadogradnju budućom evidencijom o mogućem postojanju rudimentarnih oblika samosvijesti kod „puko“ osjetilnih organizama, te možda i kod onih rudimentarnijih (poput mikroorganizama) za koje tek trebamo nedvosmisleno ustanoviti posjeduju li ili ne osjetilnost odnosno bazičnu fenomenalnu svijest.

8. Literatura

Bermúdez, J. L. (1998). *The Paradox of Self-Consciousness*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press

Blackburn, S. (1999). *Think: A compelling introduction to philosophy*. Oxford: Oxford University Press.

Glasgow, R. D. V. (2018). *Minimal Selfhood and the Origins of Consciousness*. Würzburg: Würzburg University Press

Godfrey-Smith, P. (2016.) *Other Minds: The Octopus, The Sea and the Deep Origins of Consciousness*. Farrar, Straus and Giroux

<http://host.uniroma3.it/progetti/kant/field/bermudezsymp.htm>

Smith, Joel, "Self-Consciousness", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/self-consciousness/>>.

VandenBos, Gary R (gl. ur.). (2015). *APA Dictionary of Psychology*. American Psychological Association, drugo izdanje. Washington D.C.: American Psychological Association